

บทที่ ๒

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรอำเภออุ้มผาง

พื้นที่ศึกษาเป็นหน่วยเล็กทางสังคม ดังนั้นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชุมชนจึงปรากฏเพียงเล็กน้อยและมักแอบอิงอยู่กับประวัติศาสตร์ทั่วไปของภาคอีสาน สุวิทย์ ชีรสอวดี และปริษา อุษตระกูล (๒๕๓๖) ได้รวบรวมและจำแนกงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ภาคอีสานเป็น ๔ กลุ่ม คือ

๑. ประวัติศาสตร์อีสาน (เน้นการเมือง/ การปกครอง/ สังคม)

๒. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสาน

๓. ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน

๔. ประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม และ

เปลี่ยนแปลงเฉพาะเรื่อง

งานวิจัยในกลุ่มเหล่านี้ปรากฏเรื่องราวที่สัมพันธ์กับชุมชนเพียงเล็กน้อย แต่นับเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่เชื่อมโยงให้เห็นเรื่องราวของพื้นที่ศึกษาหลากหลายด้าน โดยตัวอย่างงานที่สำคัญ เช่น นงคัลลักษณ์ ลิ้มศิริ (๒๕๒๔) ศึกษาเรื่อง “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๕” ไพฑูรย์ มีกุล (๒๕๑๗) ศึกษาเรื่อง “การปฏิรูปหัวเมืองอีสาน” ขอบ ดีสวน โศก และคณะ (๒๕๓๔) ศึกษาเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๕ ถึงปัจจุบัน” วิลาศ โพธิสาร (๒๕๓๖) ศึกษาเรื่อง “รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างระหว่างปี พ.ศ.๒๔๖๕ - ๒๔๘๔” บัญชร แก้วส่อง และสุวิทย์ ชีรสอวดี (๒๕๓๔) ศึกษาเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน: การศึกษาบ้านทุ่งใหญ่ อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยบางส่วนที่เกิดขึ้นช่วงหลังซึ่งไม่ได้รวบรวมไว้ในงานดังกล่าว เช่น วลีรัตน์ มั่นทูลราช (๒๕๔๗) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์พื้นที่บ้านเขมรอินไทย ตำบลศรีสะเกษ อำเภออุ้มผาง จังหวัดศรีสะเกษ” วิสเวศ อุดมเดชาณัติ (๒๕๕๐) ศึกษาเรื่อง “ชื่อบ้านนามเมือง: กรณีศึกษาอำเภออุ้มผาง และอำเภอกู่สิงห์ จังหวัดศรีสะเกษ” ตัวอย่างงานทั้งสองเรื่องดังกล่าวสัมพันธ์กับพื้นที่โดยตรง

๑. พื้นภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

หลักฐานด้าน โบราณคดีและเอกสารลายลักษณ์ แสดงให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรในพื้นที่ศึกษา ๒ ช่วงเวลา คือ ภายใต้อิทธิพลของวัฒนธรรมขอม ซึ่งมีพัฒนาการอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ และภายใต้อิทธิพลสยาม มีพัฒนาการอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จนถึงปัจจุบัน

๑.๑ ขุนันท์ภายใต้ความสัมพันธ์กับอิทธิพลขอม (พ.ศ.๑๔๓๖^๑ - ๑๗๒๖)

ช่วงที่อิทธิพลขอมได้ขยายอำนาจสู่บริเวณภาคอีสานและภาคกลางของไทยเป็นบริเวณกว้าง คือ ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘^๒ ช่วงนี้ได้ค้นพบศิลาจารึกที่สัมพันธ์กับกษัตริย์ขอม หลายหลัก เช่น จารึกพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พ.ศ.๑๕๕๑ (จังหวัดปราจีนบุรี) จารึกวงสวนผักกาด พ.ศ. ๑๕๕๕ จารึกศาลสูงภาษาเขมร พ.ศ.๑๕๖๘ (จังหวัดลพบุรี) จารึกปราสาทพระวิหาร ๑ (K.380) พ.ศ. ๑๕๘๑(จังหวัดศรีสะเกษ) จารึกสระกำแพงใหญ่ พ.ศ.๑๕๘๕ (จังหวัดศรีสะเกษ) จารึกปราสาทพิมาย ๒ พ.ศ.๑๕๘๘ (จังหวัดนครราชสีมา) เป็นต้น อย่างไรก็ตามการขยายอิทธิพลขอมมายังบริเวณลุ่มน้ำมูลได้ขยายตัวผ่านทางเทือกเขาพนมดงรักผ่านไปที่ยานสูงโคราชโดยช่องเขาช่องตะโกเข้าสู่ที่ลุ่มต่ำปราจีนบุรี โอบก แบนแบก ไชตะปุ เข้าบุรีรัมย์ ชองตาเมื่อนเข้าสู่รินทร์ (ธิดา สารยา, ๒๕๓๗, หน้า ๒๓๘) ซึ่งเส้นทางดังกล่าวปรากฏปราสาทหินกระจายอยู่ตามเส้นทาง ตั้งแต่จังหวัดสุรินทร์จนถึงจังหวัดนครราชสีมา เช่น จังหวัดสุรินทร์พบกลุ่มปราสาทตาเมื่อน ได้แก่ ตาเมื่อน ตาเมื่อนโตง ตาเมื่อนธม จังหวัดบุรีรัมย์ เช่น ปราสาทเมืองต่ำ พนมรุ้ง จังหวัดศรีสะเกษ เช่น ปราสาทสระกำแพงน้อย สระกำแพงใหญ่ ปราสาททามจาน ปราสาทปรางค์กู๋ จังหวัดนครราชสีมา เช่น พิมาย เป็นต้น ส่วนพื้นที่ศึกษาในช่วงดังกล่าวปรากฏหลักฐานที่สัมพันธ์กับอิทธิพลขอมโดยตรง คือ “ปราสาทตาเล็ง” หรือ ปราสาทลุมพุก

อย่างไรก็ดีในราวปลายพุทธศตวรรษ ๑๘ หลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ บริเวณภาคอีสานไม่ปรากฏหลักฐานที่สัมพันธ์กับอิทธิพลขอมทั้งปราสาทและศิลาจารึกอีกเลย เบื้องต้น

^๑ ปราสาทพระวิหารสร้างในช่วงแรกตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๑ กษัตริย์ผู้สร้างเมืองพระนคร ต่อมามีการสร้างเพิ่มเติมในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ (ครองราชย์อยู่ในช่วง พ.ศ. ๑๕๔๕ – ๑๕๕๓)

^๒ ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นี้พบปราสาทหินกระจายเข้ามาในเขตภาคอีสานจำนวนมาก อย่างไรก็ตามก็ค่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นั้นขอมได้ขยายอิทธิพลมายังบริเวณภาคอีสานบ้างแล้ว โดยพบศิลาจารึกที่ศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ ได้กล่าวถึงกษัตริย์ขอม เช่น ศิลาจารึกปากน้ำ จังหวัดอุบลราชธานี ศิลาจารึกวัดสุปฏิญาราม จังหวัดอุบลราชธานี ศิลาจารึกคงเปือย (พบที่คงเมืองเคย) จังหวัดยโสธร ศิลาจารึกเหล่านี้มีข้อความกล่าวถึงพระเจ้ามเหศวรหรือ พระเจ้าจิตรเสน กษัตริย์ของอาณาจักรเจนละ

สันนิษฐานว่าเป็นเหตุสืบเนื่องมาจากศูนย์กลางอำนาจขอมเสื่อมลงจึงได้ส่งผลกระทบต่อการปกครองรอบนอก ซึ่งสาเหตุที่ทำให้ขอมเข้าสู่ยุคเสื่อมในช่วงดังกล่าวนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากสาเหตุ ๓ ประการคือ

๑. ความขัดแย้งภายในของราชอาณาจักรกัมพูชา นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีคนสำคัญของฝรั่งเศสหลายคนได้แสดงหลักฐานยืนยันว่าความหายนะของราชอาณาจักรกัมพูชาขุคนครหลวง มีสาเหตุขึ้นพื้นฐานมาจากความขัดแย้งอันเกิดขึ้นภายใน คือ

๑.๑ การสงคราม การสงครามเป็นเรื่องของผู้นำแต่ประชาชนต้องเสียภาษีแก่รัฐ และต้องถูกเกณฑ์แรงงานมาใช้ในกองทัพ ช่วงต้นด้วยเศรษฐกิจของชาวบ้านยังคงอยู่จึงยังไม่ส่งผลกระทบต่อรัฐ แต่ในระยะหลังเขมรยากจนลงประชาชนได้รับความเดือดร้อน ดังนั้นจึงได้ก่อกบฏขึ้น เช่นในสมัยพระเจ้ายโสมนันทที่ ๒ เกิดกบฏครั้งแรกเรียกว่า Rahas เป็นกบฏชาวนาที่ไม่พอใจการเกณฑ์แรงงานและเก็บภาษีอย่างหนักตั้งแต่สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ นำไปสู่การเสียกำลังคนและกำลังทรัพย์ (ดาร์ตัน เมตตาริกานนท์, ๒๕๓๑, หน้า ๕๕)

๑.๒ การสร้างปราสาท ความจากศิลาจารึกปราสาทตาพรหม ส่วนหนึ่งได้พรรณนาถึงการสร้างปราสาทในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๕-๑๗๖๕) ซึ่งได้กล่าวถึงจำนวนของบุคคลรวมทั้งบรรดาทรัพย์สมบัติและข้าวของทั้งหมดที่ต้องใช้ในพิธีกรรมในศาสนสถานแห่งหนึ่งว่าเป็นเจ้าของหมู่บ้านถึง ๓,๑๔๐ หมู่บ้าน ใช้คนทำงานถึง ๗๕,๓๖๕ คน และในจำนวนนี้มีพระชั้นผู้ใหญ่ ๑๘ รูป เจ้าหน้าที่ประกอบพิธี ๒,๗๔๐ คน ผู้ช่วยเจ้าหน้าที่ประกอบพิธี ๒,๒๐๒ คน และนางพื่อนรำอีก ๖๑๕ คน สำหรับทรัพย์สมบัติของวัดมีงานทองคำ ๑ ชุด หนักกว่า ๕๐๐ กิโลกรัม และชุดหนึ่งขนาดเกือบเท่าเพชร ๓๕ เม็ด ไข่มุก ๔๐,๖๒๐ เม็ด หินมีค่าและพลอยต่าง ๆ ๔,๕๔๐ เม็ด อ่างทองคำขนาดใหญ่ ผ้าบางสำหรับคลุมหน้าจากประเทศจีน ๘๗๖ ผืน เตียงคลุมด้วยไหม ๕๑๒ เตียง ร่ม ๕๒๓ คัน และมีรายการสิ่งของทุกชนิดที่ต้องใช้ในพิธีบวงสรวงทุกวัน ฯลฯ (ดาร์ตัน เมตตาริกานนท์, ๒๕๓๑, หน้า ๕๕ อ้างอิงจาก ยอร์ช เซเดย์, ๒๕๒๕, หน้า ๑๔๕ - ๑๕๐) เฉพาะเทวสถานที่ยกขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มีจำนวนสิบกว่าแห่ง เช่น ปราสาทบายน ปราสาทพระขรรค์ ปราสาททมนานนท์ ปราสาทตาพรหม ปราสาทบันเตีย - กเดีย เป็นต้น ซึ่งการสร้างปราสาทเหล่านี้ต้องใช้แรงงานผู้คนและทรัพย์จำนวนมาก ดังนั้นประชาชนจึงไม่มีโอกาสพัก ไม่มีโอกาสสร้างความสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจให้สังคม เนื่องจากงานสร้างปราสาทหินนั้นเป็นงานที่ต้องต่อเนื่องตลอดรอบศตวรรษ แต่ละแห่งไม่ใช่สร้างได้เสร็จภายในเวลาเพียงปีหรือสองปีแต่เป็นสิบปี บางแห่งสร้างตลอดรัชกาลก็ไม่แล้วเสร็จ และในช่วงเวลาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั้นพระองค์ก็ไม่ใช่มกษัตริย์ที่หนุ่มแน่น เวลาที่ก่อสร้างเพื่อไว้แก่เกียรติยศมีอย่างจำกัด จึงต้องเร่งรับระดมกำลังคนและกำลังทรัพย์การทั้งหมดก่อสร้างอย่างทุ่มเทเพื่อให้บรรลุผลตามความ

ทะเยอทะยานภายในวันพุ่ม การก่อสร้างจึงเป็นการระดมกำลังความสามารถทุกด้านซึ่งได้ถูกเกณฑ์มาใช้อย่างสุดฝีมือ บรรดาปราสาทหินทั้งหลายที่สร้างแม้จะระดมกำลังคนในสังคมทั้งหมดอย่างสุดขีดแล้วก็ยังปรากฏว่าไม่เสร็จเรียบร้อย ดังนั้นด้วยกำลังผลิตส่วนใหญ่ของสังคมไม่ได้ถูกใช้ไปเพื่อการผลิตและการสร้างสรรค์ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาติแต่กลับถูกเกณฑ์ให้มาสร้างมฤตกเทวาลัยเพื่อสำแดงยศอำนาจของกษัตริย์เพียงองค์เดียวเสียประชาชนก็ย่อมชুবพอม และยังผลอันเสื่อมโทรมทางสังคมให้เกิดขึ้นเป็นธรรมดา หลังจากสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แม้ว่ากษัตริย์องค์ต่อมาในชั้นหลัง ๆ จะไม่พบว่ามีการสร้างปราสาทจำนวนมากมายและใหญ่โตแต่ก็ยังคงมีการระดมกำลังคนในสังคมเท่าที่เหลื่ออยู่อย่างอ่อนระทวยนั้นให้มาแก้มาดัดแปลง บรรดามฤตกเทวาลัย ตามคติความเชื่อของตนเพราะมีการปรับเปลี่ยนคติทางศาสนากลับมาเป็นฮินดูอีกครั้ง โดยได้พบร่องรอยการขุดแก้ไข เปลี่ยนแปลง ดังนั้นประชาชนที่ตกเป็นทาสตลอดมาจึงไม่สามารถทนได้อีกต่อไป (กรรณิกา สุธีรัตนภิรมย์, ๒๕๕๑, หน้า ๒๖ - ๒๗)

๑.๓ การปรับเปลี่ยนศาสนา ศาสนาสำคัญในอาณาจักรกัมพูชา มี ๒ ศาสนาใหญ่ คือ ศาสนาฮินดู และศาสนาพุทธ ซึ่งทั้งสองศาสนานี้บางครั้งสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข ในศิลาจารึกฟูนันหลักหนึ่งมีอายุอยู่ในราวก่อนปี พ.ศ.๑๑๐๐ ได้กล่าวขึ้นต้นโดยการสรรเสริญพระพุทธรูป ๒ บรรทัด แต่ในขณะเดียวกันก็ได้กล่าวด้วยว่าพระราชอาณานิคมได้ตั้งให้บุตรชายพราหมณ์ผู้หนึ่งเป็นผู้ตรวจการทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาและฮินดูอยู่ด้วยกันอย่างผาสุก และบางครั้งทั้งสองศาสนาก็ประหัดประหารกัน พระภิกษุชื่ออึ้งหรือยั้ง (Yi-Tsing) ซึ่งได้เดินทางจากประเทศจีนไปพำนักอยู่ประเทศอินเดียระหว่าง พ.ศ.๑๒๑๔ - ๑๒๓๘ ได้กล่าวถึงอาณาจักรฟูนันซึ่งขณะนั้นได้กลายเป็นอาณาจักรเจนละแล้วว่า ชนชาติพวกนี้เคยนับถือเทพเจ้าเป็นจำนวนมาก และต่อมาพระธรรมของพระพุทธเจ้าก็เคยเจริญรุ่งเรืองและแพร่หลาย แต่ทุกวันนี้มีพระราชที่โหดร้ายได้ขึ้นครองราชย์และได้ทำลายพุทธศาสนาเสียสิ้น จนในปัจจุบันไม่มีพระภิกษุเหลืออยู่เลย (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ๒๕๓๕, หน้า ๑๕)

อย่างไรก็ดีความขัดแย้งระหว่างศาสนาที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมกัมพูชาอีกช่วง คือ ในสมัยพระเจ้าศรีนทรวรมัน (อินทรวรมันที่ ๓) พระมหากษัตริย์ได้หันกลับมานับถือพุทธศาสนาเถรวาทโดยพบหลักฐานที่สำคัญ คือ ตัวอักษรที่ใช้บันทึกศิลาจารึกของกษัตริย์พระองค์นี้ใช้ภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาประจำลัทธิหินยาน ไม่ใช่ภาษาสันสกฤตที่ลัทธิพราหมณ์เคยใช้มาก่อน และศาสนาพุทธหินยานที่แพร่กระจายในราชอาณาจักรกัมพูชาช่วงนี้ นักประวัติศาสตร์ฝ่ายฝรั่งเศสหลายคนลงความเห็นว่าเป็นศาสนาใหม่ที่ไทยนำเข้าไปยังกัมพูชาโดยผ่านอาณาจักรสุโขทัยและ

อาณาจักรละโว้เมื่อคราวที่ไทยได้ยกกองทัพไปย่นนครในสมัยสุโขทัย* (จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๕๔, หน้า ๔๓) และในบันทึกของเจิวตากวนที่เข้ามายังกัมพูชาหลังจากพระเจ้าศรีนทรธรรมันได้ทำการรัฐประหารได้เพียงปีเดียวได้บันทึกว่าชาวกัมพูชาเรียกพระภิกษุในพุทธศาสนาว่า “theou-ku” นักโบราณคดีฝรั่งเศสลงมติตรงกันว่าเป็นคำที่ยืมไปจากไทย คือ คำว่า “เจ้ากู” ที่เราใช้เรียกพระภิกษุในสมัยโบราณนั่นเอง ทั้งที่เขมรมีคำที่ใช้ตรงกันอยู่เป็นภาษาเขมรเอง คือ “กัมรเตงอัญ”

อย่างไรก็ดีการปรับเปลี่ยนศาสนาในช่วงดังกล่าวนี้ไม่ได้เกิดเฉพาะในราชสำนักเท่านั้นที่สำคัญ คือ ประชาชนผู้ซึ่งได้รับผลกระทบจากคติความเชื่อทางศาสนาของชนชั้นสูงตลอดเวลาที่ผ่านมาตอบรับการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ด้วย นักประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสลงความเห็นถึงสาเหตุที่ประชาชนชาวกัมพูชาต้อนรับพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานอย่างแพร่หลายในยุคนั้นว่าเป็นเพราะปรัชญาขัดแย้งกับการสร้างมฤตกเทวาลัยอันทารุณของพราหมณ์ เพราะเป็นปรัชญาที่ทำให้เขาหลุดพ้นจากคติสถาปนาตนเป็นท้าวของกษัตริย์ในลัทธิพราหมณ์ และพุทธศาสนาเป็นประชาธิปไตย มีปรัชญาที่สละสลวยในความมกน้อย สามารถเข้าถึงจิตใจของสามัญชนผู้ยากไร้ทั่วไป ดังนั้นการเข้ามาของพุทธศาสนาซึ่งมีคัดค้านแนวคิดของพวกพราหมณ์นับเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การอวสานของเมืองนครหลวง

๒. การรุกรานของไทย แม้ว่านักโบราณคดีส่วนใหญ่จะลงความเห็นว่าเป็นเหตุเพียงเล็กน้อยก็ตาม แต่ศาสตราจารย์หลุยส์ ฟิโนต์ กล่าวถึงประเด็นที่น่าฟังว่าการรุกรานจากต่างประเทศแม้ว่าจะไม่สามารถบดขยี้อารยธรรมให้ย่อยยับพินาศ แต่ก็สามารถกวาดต้อนชนชั้นอภิสิทธิ์และมีศิลปะวิทยาการชั้นสูงในราชสำนักหรือในหมู่ชนชั้นสูงให้วินาศหมดสิ้นไปได้ โดยเฉพาะทางตะวันออกไกล การสงครามมักจะลงเอยด้วยการกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลย กองทัพไทยได้กวาดต้อนเชลยไปจากกัมพูชาจำนวนนับหมื่น พวกชนชั้นสูงที่มีการศึกษาสูง พวกนักปราชญ์ราชบัณฑิตในราชสำนักได้ถูกไทยกวาดต้อนไปมาก ทำให้ความรู้รุ่งโรจน์ของศิลปะวิทยาการของราชสำนักเขมรชะงักงันลงทันที ฟิโนต์อธิบายว่านี่เป็นอีกเหตุผลว่าทำไมภาษาสันสกฤตหายไปจากอาณาจักรอย่างเฉียบพลัน (จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๕๔, หน้า ๖๖ - ๖๗)

ศาสตราจารย์บวชเชอ ลีเย่ เสนอว่า เมื่อครั้งที่สมเด็จพระบรมราชาที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงยึดนครหลวงไว้ได้ในปี ๑๕๗๔ ตอนนั้นเมืองพระนครหลวงคงถูกปล้นสะดมและเจ้า

*สงครามนี้ไม่ปรากฏหลักฐานในฝ่ายไทย แต่บันทึกเจิวตากวนที่เข้ามาในอาณาจักรกัมพูชาเมื่อปี พ.ศ.๑๘๓๘ บันทึกว่า บ้านเมืองเขมรทรุดโทรมบอบช้ำมากเพราะทำสงครามมาก่อนนั้น สงครามที่เจิวตากวนพูดถึงนี่คือสงครามที่เกิดขึ้นหลังจากที่ไทยตั้งอาณาจักรสุโขทัยแล้ว

สามพระยาคนนำเทวรูป เครื่องราชูปโภค โดยเฉพาะประติมากรรมซึ่งอยู่ที่เกาะราชัยศรี (ปราสาท นาคพัน) การเคลื่อนย้ายสิ่งของเหล่านี้มาอยู่ที่พระนครศรีอยุธยาที่หมายความว่าราชอำนาจพระ จักรพรรดิ ได้นำมาพระราชทานแก่พระราชวงศ์ของพระองค์ (ราชวงศ์สุพรรณบุรี) เพื่อให้ได้ครอง อำนาจ ซึ่งเช่นเดียวกับพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ได้รวบรวมไว้ที่เมืองพระนครหลวงมาก่อน (มาดแลน จิโต, ๒๕๕๒, หน้า ๑๓๒ - ๑๓๓)

ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า “ศักราช ๙๕๓ กุนศก (พ.ศ. ๑๕๙๔) สมเด็จพระบรมราชาเจ้าเสด็จไปเอาเมืองนครหลวงได้ แลท่านจึงให้พระราชมารท่านพรนครอินทเจ้า เสวยราชสมบัติ ณ เมืองนครหลวงนั้น ครั้นนั้นท่านให้พระยาแก้ว พระยาไท แลรูปภาพทั้งปวงมายัง พรนครศรีอยุธยา...” รูปภาพทั้งปวงดังกล่าวหมายถึงรูปประติมากรรมหล่อด้วยสำริดปรากฏ หลักฐานในราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนพรัตน์ วัดพระเชตุพนว่า “รูปพระโค รูปสิงห์สัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงนครศรีอยุธยาจึงเอารูปทั้งปวงมานูชาไว้ ณ วัดพระศรีรัตนมหา ธาตุ บ้างไว้ที่วัดศรีสรรเพชญ์บ้าง รูปภาพเหล่านี้เมื่อเสียดกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ พระเจ้ากรุงหงสาวดีบุเรงนองให้นำ “รูปภาพทั้งปวงในหน้าพระบัญชาชั้นสิ่งนั้นไปที่ เมืองหงสาวดี ปัจจุบันรูปภาพเหล่านี้เหลืออยู่ที่วัดพระมหาชัยนี้เมืองมณฑลประเทศพม่า (กรมสารนิเทศ, ๒๕๕๒, หน้า ๖๔) ครั้นเมื่อตีเมืองได้แล้วก็ทรงให้เจ้านครอินทร์หรือสมเด็จพระ นครอินทร์เสวยราชที่นครหลวง ให้พระยาแก้วพระยาไทซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์มาที่กรุงศรีอยุธยา

ในแบบเรียนกัมพูชากล่าวถึงสาเหตุแห่งการเสื่อมของเขมรหลัก คือ ถูกสยามรุกราน เช่น ในรัชกาลอุปราชศรีสุริโยทัย ไทยได้ยกทัพมาตีเมืองพระนครได้ในปี ค.ศ. ๑๓๕๓ และได้ทำลาย ประตุมืองพระนครจากทิศตะวันออกแล้วบุกเข้าปล้นราชสมบัติ จับเขมรเป็นเชลยจำนวนกว่าหนึ่ง หมื่นคนนำไปประเทศไทยและในสมัยกรุงลงแวกโดยระบุว่า การแตกหักของบันทายลงแวกนั้น เป็นเหตุให้เขมรสิ้นฤทธาณาภาพตกเป็นรัฐเล็กอยู่ในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ และระบุว่านี่เป็นครั้งที่ ๓ ที่เขมรต้องเสียดำรับดำราไปหมดทั้งนักปราชญ์บัณฑิตกวีซึ่งถูกกวาดต้อนเอาไป ซึ่งความรู้สึกของ ชาวกัมพูชาต่อการสูญเสียกรุงลงแวกนั้น ได้แสดงออกให้เห็นในรูปตำนานเรื่องพระโค- พระแก้ว โดยตอนจบของเรื่องกล่าวว่าพระโคและพระแก้วนั้นถูกจับไปยังกรุงศรีอยุธยา อันเป็นเหตุให้ สรรพวิทยาทั้งปวงที่อยู่ในท้องพระโคนามาไว้ยังเมืองไทยและเขมรก็เสื่อมลงจนถึงทุกวันนี้ (ชาวมม ไผเผง และ โสมอิม, ๒๕๔๖, หน้า ๑๕๘ - ๑๖๔)

๓. น้ำท่วมใหญ่ บริเวณวังในนครมพพว่ามีรอยกพื้นวังเดิมขึ้นสูงอีกเป็นสอก ๆ ซึ่ง เข้าใจว่าหนูนางพญาน้ำ แต่น้ำท่วมใหญ่คราวนั้นท่วมอยู่นาน พืชผลลงเสียหายไปมาก ผู้คนก็อดอยาก บ้านเมืองคงทรุดโทรมมากทีเดียว พงศาวดารกล่าวว่าทางกรุงศรีอยุธยาของไทย ได้จัดเรือ ลำพาไปช่วยรับเอาภักดิ์และราชวงศ์กัมพูชามาพักอยู่ที่อยุธยา จนกระทั่งทิวคตอยู่ในอยุธยา

นั่นเอง แม้ว่าในคราวนั้นเองไทยได้ขอพระแก้วมรกตที่เขมรอพยพมาด้วยนั้นสักการบูชา (จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๕๔, หน้า ๓๖)

ปัจจัยทั้งสามประการจึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ส่งผลให้อาณาจักรขอมเข้าสู่ยุคเสื่อม และส่งผลให้เมืองที่อยู่ภายใต้อำนาจสามารถประกาศอิสระได้ เช่น สยามสามารถสกัดแอกตั้งอาณาจักรสุโขทัยขึ้นในสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๒ (กษัตริย์ที่ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗) จัมปาก็สามารถตั้งตนเป็นอิสระได้ และภาคอีสานของไทยซึ่งเคยอยู่ภายใต้อำนาจขอมน่าจะได้รับผลกระทบด้วย เนื่องจากหลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แล้วก็ไม่ปรากฏปราสาทหินและศิลาจารึกภายใต้อิทธิพลขอมอีกเลย ศิลาจารึกขอมที่มีอายุล่าสุดที่พบบริเวณภาคอีสาน คือ ศิลาจารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔ - ๑๗๖๒) พบ ๕ หลัก คือจารึกพิมาย (นม. ๗) จังหวัดนครราชสีมา จารึกด่านประคำ (บร.๒) จังหวัดบุรีรัมย์ จารึกปราสาท (สร. ๔) และจารึกปราสาทตาเมียนโตจ (สร. ๑) จังหวัดสุรินทร์ จารึกกู๋บ้านหนองบัว (ชย. ๖) จังหวัดชัยภูมิ (ธวัช ปุณโณทก, ม.ป.ป., หน้า ๓๓)

ส่วนเรื่องราวของผู้คนในช่วงขอมเรืองอำนาจอยู่นั้นเราไม่ทราบว่าชาวบ้านมีวิถีชีวิตอย่างไร แต่การที่พบปราสาทหินกระจายตัวอยู่โดยทั่วไปนำไปสู่การสันนิษฐานว่า บริเวณที่ปรากฏปราสาทหินน่าจะมีชุมชนเกิดขึ้น โดยรอบ เบื้องต้นคือผู้คนที่ทำหน้าที่สัมพันธ์กับปราสาท เช่น สกัถหิน ขนหิน ช่างสลักลวดลาย บรรดากลุ่มดูแลรักษา และผู้ประกอบพิธีกรรม ตลอดจนทำไร่ไถนาเพื่อนำเข้าวปลูกอาหารมาบำเพ็ญบุญถวายกุศล ซึ่งหน้าที่ต่าง ๆ เหล่านี้จำเป็นต้องใช้ผู้คนจำนวนมาก ดังข้อความในศิลาจารึกปราสาทตาพรหมที่กล่าวถึงการก่อสร้างปราสาทสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๕ - ๑๗๖๕) ซึ่งได้ระบุจำนวนของบุคคลในศาสนสถาน ทรัพย์สมบัติและข้าวของทั้งหมดที่ใช้ในพิธีกรรมประจำศาสนสถานแห่งหนึ่งว่า ศาสนสถานนั้นเป็นเจ้าของหมู่บ้านถึง ๓,๑๔๐ หมู่บ้าน ใช้คนทำงานถึง ๗๕,๓๖๕ คน และในจำนวนนี้มีพระชั้นผู้ใหญ่ ๑๘ รูป เจ้าหน้าที่ประกอบพิธี ๒,๗๔๐ คน ผู้ช่วยเจ้าหน้าที่ประกอบพิธี ๒,๒๐๒ คน และนางฟ่อนรำอีก ๖๕๕ คน (คารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๓๑, หน้า ๕๕ อ้างอิงจาก ชอร์ช เซเดย์, ๒๕๒๕, หน้า ๑๔๕ - ๑๕๐)

ดังนั้นจำนวนผู้คนที่ทำหน้าที่ที่สัมพันธ์กับปราสาทแต่ละหลังคงมีจำนวนมหาศาล ซึ่งปราสาทหินในเขตภาคอีสานมีจำนวนมาก เฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ ซึ่งเป็นช่วงที่ขอมเรืองอำนาจนั้นปรากฏปราสาทหินจำนวนมากทั้งใหญ่และเล็ก ดังนั้นคงมีผู้คนที่ทำหน้าที่สัมพันธ์กับปราสาทจำนวนมาก และผู้คนเหล่านี้คงตั้งชุมชนอยู่โดยรอบปราสาท แต่อย่างไรก็ตามหลัง

จากที่ขอมเสื่อมอำนาจไปจากบริเวณดังกล่าวหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แล้ว เราไม่ทราบว่าผู้คนที่ทำหน้าที่ต่าง ๆ จะดำรงอยู่หรือสาบสูญไปอย่างไร หากแต่พบว่าในบริเวณภาคอีสานที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลขอมบางพื้นที่ปัจจุบัน ยังพบประชาชนที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เขมร สืบวัฒนธรรมเขมร อย่างหนาแน่น โดยเฉพาะในเขตอีสานใต้ เช่น จังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ นำไปสู่สันนิษฐานว่าหลังจากขอมเสื่อมอำนาจไปจากบริเวณภาคอีสานในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แล้ว ผู้คนบางส่วนน่าจะยังคงอาศัยอยู่ในพื้นที่ดั้งเดิมอย่างต่อเนื่อง และบางพื้นที่คงมีการโยกย้ายออกไปปล่อยให้เป็นที่ทิ้งร้างเป็นป่าดง

บริเวณพื้นที่ศึกษาปรากฏปราสาทหินภายใต้อิทธิพลขอมที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ร่วมสมัยกับปราสาทพระวิหาร คือ ปราสาทตาเล็งหรือปราสาทตุ้มพุก ลักษณะโดยทั่วไปคือเป็นปราสาทหินแบบศิลปะบาปวน มีขนาดเล็ก สร้างด้วยหินทราย มีทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีารายด้านขวาของตัวปราสาท มีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นเป็นจำนวนมาก ส่วนภายในตัวปราสาทพบสัญลักษณ์ความเชื่อ เช่น พระพุทธรูป นางกวัค เป็นต้น ส่วนบารายที่พบในบริเวณปราสาทดังกล่าวนี้น่าจะเป็นแหล่งน้ำที่ใช้ในศาสนสถานเช่นเดียวกับปราสาทอื่น ๆ ตามคติที่ใช้แหล่งน้ำในการทำนาข้าวและเลี้ยงสัตว์ เนื่องจากลักษณะการตั้งหลักแหล่งของชุมชน โบราณมักตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำ ส่วนผู้ที่อาศัยอยู่ในบริเวณรอบ ๆ ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เขมร

ภาพที่ ๒ ปราสาทตาเล็งหรือปราสาทตุ้มพุก ตั้งอยู่ในเขตบ้านปราสาท ตำบลปราสาท อำเภอบัวชุม

อย่างไรก็ดีห่างจากปราสาทตาเล็งไปประมาณ ๓ กิโลเมตรพบ “โบสถ์วัดบ้านลุมพุก” ซึ่งเป็นศาสนสถานในพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในชุมชนแต่ไม่ปรากฏปีที่สร้าง จากคำบอกเล่าของชาวบ้านกล่าวว่าลักษณะเดิมของโบสถ์ดังกล่าวนี้ฐานสร้างจากอิฐ สันนิษฐานว่านำดินมาจากโคกตาเพ็งบริเวณบ้านตาไฮ เสาทำจากไม้ขนาดใหญ่ หลังคามุงหญ้าคา ต่อมาราวปี พ.ศ.๒๔๕๔ ได้มีการบูรณะปรับเปลี่ยนรูปแบบไปจากเดิม คือ เปลี่ยนจากเสาไม้มุงหญ้าคาเป็นรูปแบบสิมดังที่พบในปัจจุบัน (โฮน ชยาอทิจิตโต, สัมภาษณ์, ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๔) บริเวณด้านหน้ามีสถูปคู่ ประติมากรรมเข้านันทิสถูปคู่สร้างขึ้นราวปี พ.ศ.๒๕๐๑

ส่วนความเป็นมาของโบสถ์บ้านลุมพุกจากคำบอกเล่าของชาวบ้านกล่าวว่าโบสถ์ดังกล่าวสร้างขึ้นพร้อมกับปราสาทบ้านบังอิง (ปัจจุบันคือวัดบ้านตะเคียนบังอิง) โดยเป็นการแข่งแข่งกันระหว่างชายและหญิง ทั้งนี้โดยฝ่ายหญิงรับหน้าที่สร้างปราสาทบ้านลุมพุก (โบสถ์วัดลุมพุกหรือโบสถ์วัดโสภณวิหาร) และฝ่ายชายรับหน้าที่สร้างปราสาทบ้านตะเคียนบังอิง ต่อมาปรากฏว่าฝ่ายชายได้มาช่วยฝ่ายหญิงสร้างจนปราสาทแล้วเสร็จ ในขณะที่ปราสาทบ้านตะเคียนบังอิงปล่อยร้างไว้สร้างได้เพียงฐานเท่านั้น (ประพาส ทองอินทร์, สัมภาษณ์, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๕๓) ปัจจุบันบริเวณวัดบ้านตะเคียนบังอิงยังพบฐานปราสาทที่สร้างขึ้นจากอิฐตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน

ภาพที่ ๓ โบสถ์หรือสิมวัดลุมพุกหรือวัดโสภณวิหารตั้งอยู่ที่บ้านลุมพุก ตำบลกันทรารมย์ อำเภอยุกันต์ จังหวัดศรีสะเกษ

ส่วนพื้นที่ใกล้เคียงกันปรากฏปราสาทขอมมีอายุร่วมสมัยกับปราสาทตาเล็ง คือ ปราสาทปรารังค์กู ตั้งอยู่ในเขตอำเภอปรารังค์กู จังหวัดศรีสะเกษ ห่างจากปราสาทตาเล็งประมาณ ๓๐ กิโลเมตร เป็นปราสาทที่สร้างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เป็นเทวสถานในศาสนาพราหมณ์ ลักษณะเป็นปรารังค์ ๓ องค์ แต่ละองค์ห่างกันประมาณ ๒ เมตร สร้างจากแนวทิศเหนือไปทิศใต้ ตั้งอยู่บนฐานศิลาเดียวกัน ก่อด้วยอิฐปนศิลาแลง ด้านหน้ามีสระน้ำขนาดใหญ่ เป็นต้น เบื้องต้นแม้ปราสาทหลังดังกล่าวจะตั้งอยู่นอกเขตพื้นที่ศึกษา แต่ก็อยู่ห่างกันไม่มากนัก เดิมพื้นที่ดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของการปกครองในเขตอำเภอบุขันธ์ ปี พ.ศ.๒๕๐๔ จึงมีการแยกการปกครองออกไปคือแยกตำบลกู่ พิมาย หนองเชียงทูนและสมอ รวมตั้งเป็นกิ่งอำเภอปรารังค์กู และยกฐานะเป็นอำเภอปรารังค์กู เมื่อปี พ.ศ.๒๕๐๖

ภาพที่ ๔ ปราสาทปรารังค์กู ตั้งอยู่ที่บ้านกู่ ตำบลกู่ อำเภอปรารังค์กู จังหวัดศรีสะเกษ

นอกจากนี้ยังพบปราสาทบ้านสมอหรือปราสาททามจาน ตั้งอยู่ในอำเภอปรารังค์กู เป็นรูปแบบปราสาทที่เรียกว่า “อโรคยศาลา” สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ตั้งห่างจากปราสาทตาเล็งประมาณ ๑๕ กิโลเมตร เบื้องต้นแม้ปราสาทหลังดังกล่าวจะสร้างคนละสมัยกับปราสาทตาเล็ง แต่นับเป็นช่วงที่ช่วงเวลาที่ยอมเรืองอำนาจในบริเวณภาคอีสานคือพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘

ภาพที่ ๕ ปราสาทองค์ประธานของปราสาททวยจัน (อโรคยศาลา) ตั้งอยู่ที่บ้านทวยจัน ตำบลสมอ อำเภอปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ

ปราสาทหินตาเล็งหรือปราสาทลุมพุกจึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นอิทธิพลขอมที่กระจายอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาในช่วงขอมเรืองอำนาจที่ชัดเจนที่สุด และโดยรอบคงมีชุมชนเกิดขึ้น อย่างน้อยที่สุดคือกลุ่มคนที่ทำหน้าที่ที่สัมพันธ์กับปราสาททั้งกลุ่มขวนหิน คัดหิน สลัก สร้างก่อ และทำหน้าที่ดูแลศาสนสถาน

อย่างไรก็ดีเป็นที่น่าสังเกตว่าชื่อเดิมของวัด โสภณวิหาร คือ วัดบ้านลุมพุกนั้น เป็นชื่อเดียวกับชื่อเดิมของปราสาทตาเล็ง คือ ปราสาทลุมพุก ซึ่งจากลักษณะชื่อที่พ้องกันดังกล่าว และการมีอาณาบริเวณใกล้เคียงกัน นำไปสู่การสันนิษฐานว่าชุมชนทั้งสองแห่งนี้อาจเป็นอาณาบริเวณเดียวกัน หรือชุมชนเดียวกันมาอย่างต่อเนื่อง และในบริเวณดังกล่าวน่าจะผู้คนอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง ดังจะพบว่าในปี พ.ศ.๒๔๑๕ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ บ้านลุมพุกได้รับยกให้เป็นเมือง^๖ กล่าวคือ ยกให้เป็นกันทรารมย์ ขึ้นต่อเมืองสังขะ ต่อมาในปี พ.ศ.๒๔๔๐ บ้านลุมพุกถูกกล่าวถึงอีกครั้ง กล่าวคือ

นโยบายการตั้งเมืองขึ้นตามชุมชนต่าง ๆ นี้ เจ้าพระยาพื้นเมืองจะเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งที่แน่นอน เมื่อชุมชนใดมีชุมชนมากพอจะโปรดให้แต่งตั้งให้เป็นเมืองขึ้น นโยบายดังกล่าวปรากฏตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่น จนกระทั่งถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โดยพระองค์ทรงเห็นว่าวิธีการดังกล่าวนี้ทำให้ผู้ปกครองท้องถิ่นขัดแย้งแบ่งอาณาเขตและผู้คนกันขึ้นจึงจัดตั้งเมืองในเขตนี้ตั้งแต่ ปี พ.ศ.๒๔๒๘ เป็นต้นมา

อายโมนิเยร์ (Etienne Aymonier) นักสำรวจชาวฝรั่งเศสเดินทางสำรวจในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบันได้แก่อาณาบริเวณตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ และนครราชสีมา โดยเฉพาะทางฝั่งใต้ของลำน้ำมูลไล่ย้อนขึ้นไปบริเวณเขตพื้นที่สูงซึ่งเป็นแนวประชิดเทือกเขาพนมดงรักนั้นได้รับการพรรณนาถึงลักษณะทางกายภาพของกลุ่มคนพื้นเมืองที่พูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร อย่างสม่ำเสมอในแทบจะทุกเมืองที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมเหล่านั้น กล่าวว่

...จุดดังกล่าวก็คือเส้นพรมแดนของเส้นทางระหว่างสองจังหวัดคือศรีสะเกษและอุษัน ๑๕๓ ที่ต่อมา พวกเราก็มายังบ้านกะบานขลา (Phoum Kabal Khla / Village-tete-de-tigre = หมู่บ้านหัวเสือ) ที่ด้านขวามี หมู่บ้านมีกระท่อมพวกคนเขมร ๕๐ กว่าหลัง ...ได้เมือง อุษันเล็กน้อยเมืองปัจจุบันนั้นแต่ก่อนเรียกบ้านกรัมปุก (Srok Kompouk) ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นอำเภอในปี ค.ศ. ๑๘๗๒ เมืองนี้มีกระท่อมอยู่ ๕๐ กว่าหลัง เกือบจะพูดได้ว่าอยู่ท่ามกลางป่าเขา ...เจ้าเมืองคนปัจจุบันมีเชื้อชาติเป็นพวกเผ่ากุ่มเม โด

(Koui Melo) ...” (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๕๑, อ้างอิงจาก ทองสมุทร โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์, ๒๕๔๑, หน้า ๑๕)

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในช่วงหลังซึ่งผู้คนอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง นำไปสู่การเชื่อมโยงแม้ว่าหลังจากที่ขอมเสื่อมอิทธิพลไปแล้วแต่ผู้คนน่าจะยังอาศัยอยู่ในพื้นที่ดั้งเดิมอย่างต่อเนื่อง แม้หลักฐานส่วนใหญ่จะกล่าวอ้างว่าประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้นเป็นกลุ่มเขมรที่โยกย้ายเข้ามาช่วงหลัง แต่จากการเชื่อมโยงจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และหลักฐานภายในชุมชน ที่พบว่าผู้คนส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เขมร สืบวัฒนธรรมเขมรที่มีลักษณะเฉพาะชุมชน นำสู่การสันนิษฐานว่าผู้คนในพื้นที่ดังกล่าวน่าเป็นกลุ่มที่สืบเชื้อสายดั้งเดิมมาตั้งแต่ขอมเรืองอำนาจในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และเป็นชุมชนที่สัมพันธ์กับปราสาทตาเล็ง ส่วนกลุ่มเขมรที่โยกย้ายเข้ามาในช่วงหลัง น่าจะเป็นกลุ่มน้อยที่เข้ามาอยู่ร่วมกับกลุ่มชนดั้งเดิมและต่อมาคงถูกกลืนด้วยกลุ่มผู้คนดั้งเดิม

ส่วนกลุ่มผู้คนที่มีความสัมพันธ์กับการสร้างปราสาทในยุคต้นนั้นไม่สามารถที่จะยืนยันได้ว่าคือกลุ่มขอมหรือกลุ่มใด อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดมได้กล่าวถึงกลุ่มผู้สร้างศาสนสถานปราสาทขอมทั่วไปว่า “ศาสนสถานมักถูกสร้างขึ้นโดยชนชั้นปกครอง โดยเริ่มจากการซื้อที่ดินถวายเทพเจ้าและเทวสถานที่ต้องการสร้าง ต่อจากนั้นก็จะถวายข้าทาสชายหญิง สัตว์พาหนะและเครื่องไทยทานอย่างอื่น ๆ ตลอดจนพืชไร่นาแก่เทวสถานนั้น เพราะฉะนั้นที่ดินเขตเมืองหรือแหล่งชุมชนจึงเป็นแหล่งของเทวสถาน ส่วนผู้คนส่วนใหญ่ในชุมชนก็คือข้าทาสที่ต้องรับใช้และดูแลศาสนสถาน ทำมาหากินอยู่บนที่ของศาสนสถานนั้น ๆ ผู้ที่เป็นข้าทาสของศาสนสถานอาจมาจากเผ่าพันธุ์ต่าง ๆ ที่

ถูกกวาดต้อนมาเป็นเชลยจากการรบทัพจับศึกบ้าง จากการอพยพลี้ภัยจากที่อื่นบ้าง แต่เมื่อมาอยู่รวมกันและต้องเคารพนับถือศาสนาและประกอบพิธีกรรมเดียวกันอันเนื่องมาจากการเป็นข้าทาสของศาสนสถานเหมือนกัน ไม่ช้าก็กลายมาเป็นพวกเดียวกันมีวัฒนธรรมรูปแบบในการดำรงชีวิตเหมือนกันส่วนบรรดาผู้คนในวัฒนธรรมขอมในเขตที่ราบสูงของภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น ไม่อาจกล่าวได้เต็มที่เป็นพวกที่มีเผ่าพันธุ์เดียวกันกับพวกที่อยู่ในที่ราบลุ่มเขมรต่ำของกัมพูชาได้ หรืออีกนัยหนึ่งพวกที่เรียกว่าเป็นพวกขอมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นอาจเป็นพวกขอมชายขอบมากกว่าที่จะเป็นพวกเดียวกันกับขอมส่วนกลางที่อยู่ในกลุ่มกัมพูชา ทั้งนี้เพราะมีศิลาจารึกหลายหลักที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเอ่ยถึงพระนามกษัตริย์ที่ไม่ได้ครองราชย์อยู่ในราชอาณาจักรเมืองพระนคร แต่ว่าเป็นญาติกับกษัตริย์ จึงทำให้เกิดความเข้าใจว่า บ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เรียกว่าเป็นเมืองขอมนั้น บางแห่งอาจมีความสัมพันธ์เป็นเมืองพี่น้องกับทางเมืองพระนคร แต่ในบางเวลาก็ตกอยู่ในสถานการณ์เป็นเมืองภายใต้การปกครองของกัมพูชาก็มี (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๕๑, หน้า ๔๕-๕๐)

หากนำคำกล่าวนี้ประกอบการพิจารณาถึงกลุ่มผู้คนที่ตั้งชุมชนรอบปราสาทตาเล็ง แม้ในเบื้องต้นกลุ่มผู้ตั้งชุมชนที่สร้างปราสาทจะไม่ใช่กลุ่มชาติพันธุ์เขมร หากแต่การสืบเนื่องของกลุ่มผู้คนในพื้นที่ในปัจจุบันที่ยังดำรงความเป็นเขมรอย่างต่อเนื่องนำไปสู่การตั้งเป็นข้อสันนิษฐานว่า เบื้องต้นแม้ไม่ใช่กลุ่มชาติพันธุ์เขมรแต่การที่ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ต้องมาอยู่ร่วมกัน เคารพนับถือศาสนาและประกอบพิธีกรรมเดียวกัน ไม่ช้าก็กลายมาเป็นพวกเดียวกันมีวัฒนธรรมรูปแบบในการดำรงชีวิตเหมือนกัน” และช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ที่อิทธิพลขอมกำลังรุ่งเรืองไม่เพียงแค่พบปราสาทตาเล็งเท่านั้นที่เป็นศาสนสถานที่เกิดขึ้นภายใต้อิทธิพลขอม หากแต่เฉพาะในเขตพื้นที่ใกล้เคียงดังกล่าวมาเบื้องต้นทั้งปราสาททามจาน ปราสาทปรังค์กู นอกจากนี้ยังมีพื้นที่อื่น ๆ ที่อยู่ห่างออกไป เช่น ปราสาทสระกำแพงน้อย สระกำแพงใหญ่ ปราสาทโคนดวล ปราสาทพระวิหาร ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวพื้นที่เหล่านี้คงมีผู้คนอาศัยอยู่โดยมีหน้าที่สัมพันธ์กับศาสนสถานจำนวนมาก ซึ่งผู้คนเหล่านี้คงมีการติดต่อและไปหาสู่กัน ใช้พื้นที่สาธารณะ ป่าเขา หนองบึง แม่น้ำ ล่าคลองท้องทุ่งร่วมกัน เรียนรู้สภาพแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน และการอยู่ร่วมกันคงใช้ความรู้และเทคโนโลยีที่แต่ละคนแต่ละกลุ่มได้เรียนรู้มาแต่ก่อนการเข้ามาอยู่ให้เป็นประโยชน์ แต่การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน การทำมาหากินจนเกิดภูมิปัญญาร่วมกัน การอยู่ร่วมกันในพื้นที่ร่วมกันนี้ประมาณ ๑ ชั่วโมง ความแตกต่างของชาติพันธุ์ก็จะค่อยสลายไป อันเนื่องมาจากการแต่งงานระหว่างกัน จนเกิดความเป็นพี่น้องกันขึ้น กลายเป็นพี่น้องร่วมบ้าน และร่วมถิ่น เกิดจารีตประเพณี และข้อห้ามเพื่อการดำรงชีวิตร่วมกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๕๑, หน้า ๕)

พื้นที่ศึกษาปัจจุบันยังปรากฏกลุ่มชาติพันธุ์เขมรอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง กลุ่มดังกล่าวใช้ภาษาเขมรสื่อสารในชีวิตประจำวัน แต่สืบเนื่องจากขาดความสัมพันธ์กับการปกครองของขอมมาเป็นระยะนานจึงทำให้พื้นที่ศึกษามีพัฒนาการทางสังคมและภาษาแตกต่างไปจากเขมรกลาง กล่าวคือ ภาษาใช้คำศัพท์พื้นฐานส่วนใหญ่ตรงกันแต่ก็มีบางส่วนแตกต่างกัน และด้านประเพณีอื่น ๆ เช่น ประเพณีแซน โคนตา^๑ ซึ่งเป็นประเพณีที่กลุ่มชาติพันธุ์เขมรทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษในเดือนสิบ ประเพณีดังกล่าวสัมพันธ์กับประเพณี “ผุมเบ็น” ของราชอาณาจักรกัมพูชา แต่ก็มีลักษณะบางอย่างที่ปรับเปลี่ยนไป

ด้านวรรณกรรมท้องถิ่นมีหลายเรื่องที่มีโครงเรื่องสอดคล้องกัน เช่น นิทานเรื่องเนียงกันเขอหลู ปวยเกงกอง เนียงกรบเล็ก อาจียอาควัก อาแคว้น เป็นต้น (วลีรัตน์ มั่นทราษ, ๒๕๔๗) แต่ทั้งนี้ในรายละเอียดก็มีบางอย่างแตกต่างกันออกไป

๑.๒ ชุมชนภายใต้อิทธิพลของสยาม

สืบเนื่องจากการศึกษาประวัติศาสตร์ขอมในบริเวณอีสานส่วนใหญ่ใช้หลักฐานจากศิลาจารึกและปราสาทหินเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งปรากฏว่าศิลาจารึกขอมที่มีอายุใหม่ล่าสุด คือศิลาจารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ.๑๗๒๔ - ๑๗๖๒) พบจำนวน ๕ หลัก คือจารึกพิมาย (นม. ๗) จังหวัดนครราชสีมาจารึกด่านประคำ (บร.๒) จังหวัดบุรีรัมย์ จารึกปราสาท (สร.๔) และจารึกปราสาทตาเมียนโต (สร.๑) จังหวัดสุรินทร์ จารึกภูบ้านหนองบัว (ชย.๖) จังหวัดชัยภูมิ และหลังจากปี พ.ศ.๑๗๖๒ ก็ไม่พบศิลาจารึกในอิทธิพลขอมอีกเลย จนกระทั่งในปี พ.ศ.๒๐๗๓ จึงพบศิลาจารึกอีกครั้งแต่เป็นศิลาจารึกในวัฒนธรรมไทยลาว^๒ คือ จารึกวัดแคนเมือง จังหวัดหนองคาย ศิลาจารึกหลักใช้ตัวอักษรไทยน้อย

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าหลัง ปี พ.ศ. ๑๗๖๓ อิทธิพลขอมได้เสื่อมไปจากบริเวณอีสานอย่างถาวร และการปรากฏศิลาจารึกในบริเวณอีกครั้งสัมพันธ์กับวัฒนธรรมไทยลาวนับเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นการตั้งชุมชนในอีสานอีกครั้งหนึ่งซึ่งมีสัมพันธ์กับวัฒนธรรม

^๑ประเพณีแซน โคนตา คือ ประเพณีทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้กับบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วในเดือนสิบ คล้ายกับประเพณีวันสารทของไทย ประเพณีชิงเปรตของภาคใต้ ในราชอาณาจักรกัมพูชาเรียกประเพณีนี้ว่าประเพณี ผุมเบ็น

^๒กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ปรากฏชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ร่วมสมัยกับสุโขทัย แต่ก่อนหน้านั้นอาจมีการรวมกลุ่มเป็นเมืองเป็นรัฐบ้างแล้วแต่ไม่พบหลักฐาน มีเพียงตำนานที่เล่าสืบต่อกันมา นักประวัติศาสตร์จึงยอมรับการตั้งชุมชนของกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ร่วมสมัยเดียวกับสุโขทัย เพราะพบหลักฐานการกล่าวถึงชุมชนแถบลุ่มน้ำโขงตอนเหนือในศิลาจารึกหลักที่ ๑

ไทย-ลาว แต่เบื้องต้นจำกัดพื้นที่อยู่ในบริเวณแอ่งสกลนครเท่านั้น ในขณะที่บริเวณแอ่งโคราช ในช่วงดังกล่าวไม่ปรากฏศิลาจารึกในวัฒนธรรมไทยลาว ซึ่งในพงศาวดารอยุธยาไม่พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นสยามรู้จักเส้นทางผ่านทางภาคอีสานบริเวณช่องคองพระยาไฟ ก่อนสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (รัชช ปุณ โณทก, ม.ป.ป., หน้า ๓๓) ดังนั้นช่วงสุโขทัยและอยุธยาตอนต้นจึงยังไม่ปรากฏหลักฐานการตั้งชุมชนในบริเวณแอ่งโคราช

ส่วนการพบการตั้งถิ่นของกลุ่มวัฒนธรรมไทยลาวในบริเวณแอ่งโคราชนั้นในแถบลุ่มน้ำมูลครั้งแรกน่าจะเริ่มนับตั้งแต่พระครูโพนเสม็ดซึ่งไม่พอใจการเมืองในด้านข้าง จึงได้พาพรรคพวกประมาณ ๓,๐๐๐ คน เศษ พร้อมทั้งได้เชิญหน่อกล้วยไปด้วย โดยในปี พ.ศ. ๒๒๓๑ ได้อพยพลงมาตามลุ่มน้ำโขงและตั้งมั่นอยู่ในบริเวณใกล้เมืองจำปาศักดิ์ซึ่งเป็นเขตการปกครองของชาวท้องถิ่นเดิม คือ กลุ่มนางแพง นางเพา และหลังจากนั้นอำนาจการปกครองลาวตอนใต้ก็ตกเป็นของกลุ่มวัฒนธรรมไทยลาว ต่อมากลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว ก็มีการขยายชุมชนเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง และบริเวณอีสานตอนใต้ กลุ่มวัฒนธรรมไทยลาวที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอีกกลุ่ม คือ พระวอพระตาซึ่งได้วิวาทกับเมืองจำปาศักดิ์และเวียงจันทน์ และได้ขอความช่วยเหลือให้พระเจ้ากรุงธนบุรีช่วย ครั้นนั้นเมืองขุขันธ์ เมืองสังขะ เมืองสุรินทร์ ได้เป็นทัพหน้าไปช่วยรบ เมื่อเสร็จแล้วสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองทั้งสามขึ้นเป็นพระยา และได้มีการกวาดต้อนคนลาวมาตั้งถิ่นฐานในเขตอีสานใต้

ประชาชนอีกกลุ่มหนึ่งที่ปรากฏการตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่กล่าวในช่วงดังกล่าว คือ “เขมรป่าดง” กล่าวคือ พ.ศ. ๒๓๐๒ ข้างเพือกหลวงได้แตกโรหนี่ไปทางเขตเมืองพิมายด้านตะวันออกตามลำน้ำมูล ขุนนางได้ออกติดตามและได้รับความช่วยเหลือจากหัวหน้ากลุ่มกวยที่ตั้งถิ่นฐานในบริเวณเมืองขุขันธ์เมืองสุรินทร์ จนสามารถจับตัวแล้วส่งกลับอยุธยาได้ กลุ่มหัวหน้ากวยที่ติดตามข้างนั้นจึงได้บรรดาศักดิ์เป็น “หลวง” คือ

๑. ตากะจะเป็นหลวงแก้วสุวรรณ
๒. เชียงขันธุ์เป็นหลวงปราบ
๓. เชียงมะเป็นหลวงเพชร
๔. เชียงปุมเป็นหลวงสุวรรณภักดี
๕. เชียงสี่เป็นหลวงศรีนครเตา

ครั้งเมื่อได้รับตำแหน่งแล้วให้กลับไปควบคุมเขมรป่าดงในเขตของตนทำราชการขึ้นต่อเมืองพิมาย โดยอยู่ภายใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยา ต่อมากลุ่มหัวหน้ากวยในเมืองเขมรป่าดงได้นำช้าง ม้า แก่นสน ยางสน ปีกนก นอระมด งาช้าง จี๊ผึ่ง ซึ่งเป็นของส่วยไปส่งยังกรุงศรีอยุธยา จึงโปรดเกล้าตั้งให้หลวงแก้วสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระไกรภักดีศรีนครลำดวน ยกบ้านปราสาท

สี่เหลี่ยมคางหมูเป็นเมืองขุขันธ์ (เดิมเรียกขุขันธ์) ให้หลวงเพชร (เชียงมะ) เป็นพระสังฆะบุรี ศรีนครอั้งจะ ยกบ้านโคกอั้งจะ ให้หลวงสุวรรณภักดี (เชียงปุม) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์ จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคูประทายเป็นเมืองประทายสมันต์ (ภายหลังเรียกเมืองสุรินทร์เนื่องจากเจ้าเมืองได้ชื่อว่า “สุรินทร์” มาหลายชั่วคนจนในบัดนี้) ให้หลวงศรีนครเตา (เชียงสี) เป็นพระศรีนครเตา เจ้าเมือง ยกบ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตา) เป็นเมืองรัตนบุรี ให้ขึ้นต่อเมืองพิมาย (เดิม วิชาภพกิจ, ๒๕๓๐, หน้า ๑๕๔-๑๕๕)

ต่อมาในปี พ.ศ.๒๓๐๖ เมืองเหล่านี้ได้ปรับให้ขึ้นกับนครราชสีมาซึ่งมีฐานะเป็นเมืองพระยามหานครด้านตะวันออกต่อเนื่องจนกระทั่งอยุธยาเสียกรุงแก่พม่าครั้งที่ ๒ ครั้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ จึงให้ขึ้นต่อกรุงเทพฯ โดยตรง

ส่วนหลักฐานการตั้งชุมชนของพื้นที่ศึกษาที่มีการกล่าวถึงชื่อชุมชนโดยตรงภายใต้ อิทธิพลสยามนั้น ปรากฏหลักฐานลายลักษณ์อักษรครั้งแรก ปี พ.ศ.๒๔๑๕ โดยเจ้าเมืองสังฆะได้ขอให้ตั้งบ้านร่ำปุกขึ้นเป็นเมืองกันทรารมย์ โดยตั้งให้พระมหาดไทยเมืองสังฆะเป็นพระกันทรารมย์ หลังจากนั้นแล้วพื้นที่ศึกษาก็ปรากฏหลักฐานและมีพัฒนาการของชุมชนอย่างต่อเนื่อง แต่อย่างไรก็ตามการกล่าวถึงส่วนใหญ่มักสัมพันธ์กับระดับปกครองไม่ได้กล่าวถึงชุมชนระดับล่างที่มีประชาชนเป็นองค์ประกอบแต่อย่างใด

อย่างไรก็ดีในปี พ.ศ.๒๔๓๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริที่จะปฏิรูปการปกครองทั่วราชอาณาจักร ต่อมาใน ปี พ.ศ.๒๔๓๓ ได้แบ่งหัวเมืองอีสานออกเป็น ๔ กองใหญ่ คือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ฝ่ายลาวกลาง ฝ่ายลาวตะวันออก (จำปาศักดิ์) และลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ละหัวเมืองมีข้าหลวงปกครองกองละหนึ่งคนและมีข้าหลวงใหญ่ประจำอยู่ที่จำปาศักดิ์อีกหนึ่งคน ปี พ.ศ.๒๔๓๖ สยามต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ส่วนกลางจึงพยายามเข้าไปปกครองหัวเมืองอีสานมากยิ่งขึ้น โดยปี พ.ศ.๒๔๓๗ จึงมีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งหมายถึงรูปแบบการปกครองที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการ ประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณ รับภาระไปดำเนินการตามภูมิภาค แบ่งการปกครองออกเป็นลำดับขั้น คือมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน การปกครองดังกล่าวทำให้ทางการสามารถเข้าไปควบคุมพื้นที่ในภาคอีสานมากขึ้น ซึ่งก่อนหน้านั้นสยามไม่ได้ควบคุมอย่างเข้มงวดมากนัก ส่วนหนึ่งเนื่องจากอุปสรรคจากสภาพภูมิประเทศคือมีภูเขาสูงชัน ด้านทิศตะวันตกมีเทือกเขาดงพญาเย็นและเทือกเขาเพชรบูรณ์ ส่วนทิศใต้มีเทือกเขาสนกำแพงและเทือกเขาพนมดงรัก (อุทัยทิศ บุญชู, ๒๕๓๖, หน้า ๖) แม้ในช่วงที่ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและเมืองทางอีสานจะมีความใกล้ชิดกันมากแล้วก็ตาม การเดินทางก็ยังยากลำบาก เช่นการเดินทางเฉพาะกาลเร่งด่วนใช้การเดินทาง

ยาวนานมาก เช่น กรุงเทพฯ - หลวงพระบางใช้ ๒๕ วัน กรุงเทพฯ - หนองคาย - ๒๘ วัน กรุงเทพฯ - จัมปาศักดิ์ใช้เวลา ๒๖ วัน กรุงเทพฯ - อุบล ๒๔ วัน และกรุงเทพฯ - พระตะบอง ๑๔ วัน (เดช บุญนาค, ๒๕๔๘, หน้า ๕- ๖) ส่วนการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำมูล ตอนล่างจะต้องผ่านเมืองเขมร กล่าวคือกรุงเทพฯ - เมืองปราจีนบุรี - พระตะบอง - อุดรฤๅชัย (หรือกขารอง คือ เมืองสำโรง) แล้วข้ามภูเขาพนมดงรัก ที่ช่องจอมแล้วขึ้นไปเมืองสังขะ จึงจะไป เมืองขุขันธ์ – อุบล - จัมปาศักดิ์

ก่อนการเปลี่ยนรูปแบบการปกครองเป็นระบบเทศาภิบาลนั้น ด้วยพื้นที่อีสานมีอุปสรรคในการเดินทางจากส่วนกลางดังนั้น ความยากลำบากทำให้รัฐใช้วิธีการให้เมืองนครราชสีมา หน้าที่ปกครองควบคุมหัวเมืองชั้นนอกและหัวเมืองประเทศราชแทนทั้งหมดโดยรัฐจะควบคุมผ่านอีกชั้นหนึ่ง เมืองเขมรป่าดงจัดเป็นหัวเมืองชั้นนอกซึ่งทางการหรือรัฐให้ใช้รูปแบบการปกครองแบบกรุงเทพฯ หรือแบบส่วนกลาง โดยจะแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการให้มีบรรดาศักดิ์และศักดินา เช่นเดียวกับเจ้าเมืองและข้าราชการในหัวเมืองชั้นใน โดยทำเนียบข้าราชการที่ในแต่ละตำแหน่งทำการบริหารการปกครองในเมืองของตนเองกล่าวคือ

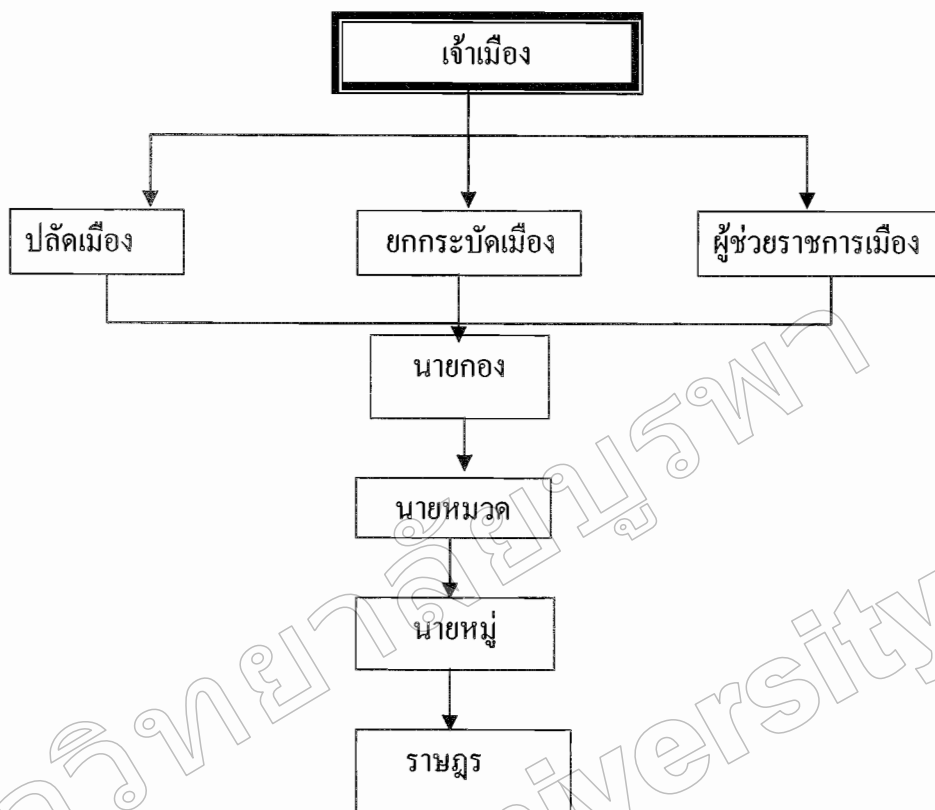
เจ้าเมือง เป็นตำแหน่งบังคับบัญชาที่สูงที่สุด ได้รับบรรดาศักดิ์และศักดินาจากรัฐบาลไทย ดังหัวหน้าเขมรป่าดงได้รับความดีความชอบก็ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางชั้นหลวงเป็นพระยา ส่วนเมืองเล็กที่ขึ้นกับเมืองใหญ่เจ้าเมืองจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ชั้นพระยา โดยเจ้าเมืองจะต้องเดินทางไปรับใบตราแต่งตั้ง (สัญญาบัตรแต่งตั้ง) จากพระมหากษัตริย์ที่เมืองหลวง

ปลัดเมือง เป็นตำแหน่งสัญญาบัตรชั้นหลวงหรือพระทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง และบังคับบัญชาการมหาดไทยเมือง

ยกกระบัตรเมือง เป็นตำแหน่งสัญญาบัตรชั้นหลวงหรือพระ ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง และบังคับบัญชาพระอัยการเมือง

ผู้ช่วยราชการเมือง เป็นตำแหน่งสัญญาบัตรชั้นหลวงหรือพระ ทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการผลประโยชน์ของเมือง

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งอื่น เช่น พล มหาดไทย กรมการเมือง โดยมีแผนผังในการปกครองดังนี้

บริเวณอีสานตอนเหนือคือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ จัมปาศักดิ์ อุบลราชธานีรูปแบบการปกครองแบบลาว เนื่องจากคนส่วนใหญ่อพยพมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จึงปรับปรุงปรับเปลี่ยนการปกครองให้เหมาะสมกับสภาพผู้คน การปกครองทั้งสองรูปแบบใช้จนกระทั่งมีการปฏิรูปการปกครองและประกาศใช้ทำเนียบข้าราชการของกรุงเทพฯทั่วราชอาณาจักรในปี พ.ศ.๒๔๓๗ (อุทัยทิศ บุญชู, ๒๕๓๖, หน้า ๔๗)

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว มณฑลอีสานจัดเป็น ๓ มณฑล คือ ลาวพวนลาวกาว และมณฑลนครราชสีมา เฉพาะมณฑลลาวกาวนั้นเป็นการรวมหัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือรวมกันเรียกว่า “มณฑลลาวกาว” โดยมีเมืองที่ขึ้นอยู่ในการปกครองทั้งหมด ๒๓ เมือง ดังนี้ คือเมืองจำปาศักดิ์ เมืองขุขันธ์ เมืองสังขะ เมืองสุรินทร์ เมืองศรีสะเกษ เมืองขุขันธ์ เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองกมลาไสย เมืองเขมราฐ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองเดชอุดม เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม เมืองสีทันดร เมืองสาละวัน เมืองอัตปือ เมืองทองคำใหญ่ รวมทั้งเมืองที่เป็นเมืองขึ้นกับเมืองเหล่านี้ด้วย โดยโปรดเกล้าฯ ให้น้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการประทับอยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี

ในปี พ.ศ.๒๔๔๒ มีประกาศเปลี่ยนมณฑลลาวกาวเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือหรือมณฑลอีสาน ต่อมาเห็นว่าการติดต่อลำช้าไม่สะดวกในปี พ.ศ.๒๔๕๕ จึงมีการแบ่งมณฑลอีสาน

ออกเป็น ๒ มณฑล คือ มณฑลอุบล ประกอบไปด้วย ๓ จังหวัด คือ จังหวัดอุบล ขุขันธ์ สุรินทร์ มี พระยาศรีธรรมโศกราช (เจริญ จารุจินดา) เป็นข้าหลวง ในปี พ.ศ.๒๔๕๘ รัชกาลที่ ๖ มีการ ปรับปรุงหัวเมืองการปกครองให้รวมมณฑลตั้งแต่ ๒ มณฑล ขึ้นไปเป็นภาค จึงได้รวมมณฑลอุบล ร้อยเอ็ด อุตร เป็นภาคอีสานในปี พ.ศ.๒๔๖๕ (อุทัยศ บุญชู, ๒๕๓๖, หน้า ๑๐๓ - ๑๐๔)

นับแต่มีการปกครองในระบบเทศาภิบาล หัวเมืองอีสานมีการปรับเปลี่ยนการปกครอง อย่างต่อเนื่อง มีการเปลี่ยนจากมณฑลลาวกาวเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลอีสาน จน เป็นภาคอีสานตามลำดับ จนถึงปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ สถานการณ์บ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงไปโดยให้รวมมณฑลตั้งแต่สองเมือง และด้วยการคมนาคมที่ สะดวกทำให้หัวเมืองอีสานสามารถติดต่อกันได้รวดเร็วขึ้นจึงไม่มีความจำเป็นต้องมีข้าหลวงต่าง พระเนตรพระกรรณ จึงให้ยกเลิกระบบเทศาภิบาลให้จังหวัดต่าง ๆ ขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร

พัฒนาการด้านการปกครองของพื้นที่ศึกษานับจากได้กลายเป็นส่วนหนึ่งอาณาจักรสยาม อย่างเบ็ดเสร็จสมบูรณ์ก็สังกัดเขตการปกครองโดยมีลำดับดังนี้คือ

พ.ศ.๒๔๕๐ ขึ้นต่อจังหวัดสุรินทร์

พ.ศ.๒๔๕๒ ยุบอำเภอกันทรารมย์เป็นตำบลขึ้นอำเภอสังขะ

พ.ศ.๒๔๖๗ ได้โอนตำบลกันทรารมย์ขึ้นต่อขุขันธ์

พ.ศ.๒๔๘๑ กระทรวงมหาดไทยเปลี่ยนเรียกจังหวัดขุขันธ์เป็นจังหวัดศรีสะเกษ ตั้งอยู่ที่ อำเภอเมืองศรีสะเกษจนถึงปัจจุบัน ส่วนบริเวณที่ตั้งเมืองขุขันธ์เดิมก็กลายเป็นที่ตั้งของ อำเภอขุขันธ์และได้ขึ้นต่อจังหวัดศรีสะเกษ ต่อมาพื้นที่ในเขตอำเภอขุขันธ์ก็ได้แยกตั้งเป็นอำเภอ ต่าง ๆ เพิ่มเติม จนถึงปัจจุบัน คือ

พ.ศ.๒๔๘๘ แยกตำบลในเขตอำเภอขุขันธ์ คือ ตำบลขุนหาญ ลีบกดอง กระหวัน กันทรอม ไปรวมกับ ๒ ตำบล ในเขตอำเภอกันทรลักษ์ คือ ตำบลพราน และตำบลไพร และ บางหมู่บ้านในเขตตำบลละลายตั้งเป็น “กิ่งอำเภอขุนหาญ” และยกฐานะเป็นอำเภอในปี พ.ศ.๒๕๐๑

พ.ศ.๒๕๐๔ แยกตำบลกู่ พิมาย นองเชียงทูนและสมอ รวมตั้งเป็นกิ่งอำเภอปรางค์กู่ และยกฐานะเป็นอำเภอปรางค์กู่ เมื่อปี พ.ศ.๒๕๐๖

พ.ศ.๒๕๑๑ แยกตำบลไพรบึง ปราสาทเยอ ดินแดง และลำโรงพันและกิ่งอำเภอไพร บึงยกฐานะเป็นอำเภอไพรบึง เมื่อปีพ.ศ.๒๕๑๘

พ.ศ.๒๕๓๔ แยกตำบลโคกตาล ละลม ตะเคียนราม ห้วยตามอญและ ไพรพัฒนา ตั้งเป็น “กิ่งอำเภอภูสิงห์” และยกฐานะเป็นอำเภอเมื่อปีพ.ศ.๒๕๓๘ (วิกิพีเดีย, ๒๕๕๔)

ปัจจุบันพื้นที่ศึกษาสังกัดเขตการปกครองอยู่เขตอำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งในเขต การปกครองในเขตอำเภอขุขันธ์ทั้งหมดปัจจุบันมีอำนาจการปกครอง ๒๒ ตำบลได้แก่

๑. กันทรารมย์	๒. จะกง	๓. ใจดี	๔. ดองกำเมียด
๕. โสณ	๖. ปรีอใหญ่	๗. สะเคาใหญ่	๘. ตาอุด
๙. ห้วยเหนือ	๑๐. ห้วยใต้	๑๑. หัวเสือ	๑๒. ตะเกียน
๑๓. นิคมพัฒนา	๑๔. โลกเพชร	๑๕. ปราสาท	๑๖. ตำโรงตาเงิน
๑๗. ห้วยสำราญ	๑๘. กฤษณา	๑๙. ลมศักดิ์	๒๐. หนองฉลอง
๒๑. ศรีตระกุล	๒๒. ศรีสะอาด		

ดังนั้นภายใต้ความสัมพันธ์กับอิทธิพลสยาม พื้นที่ศึกษาถูกกล่าวถึงปรากฏชัดเจนครั้งแรกในราว พ.ศ.๒๔๑๕ ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสยามอย่างเบ็ดเสร็จสมบูรณ์ในราวปี พ.ศ.๒๔๓๗ ในรัชสมัยเดียวกัน

๒. ลักษณะภูมิศาสตร์

จังหวัดศรีสะเกษตั้งอยู่ขอบแอ่งที่ราบลุ่มโคราชด้านตะวันออก เป็นบริเวณที่จัดอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูล-น้ำชีตอนล่าง อุดมไปด้วยลุ่มน้ำลำห้วยหลายสายไหลมาบรรจบกัน ลักษณะโดยทั่วไปสามารถแบ่งเป็นสามส่วนคือ ส่วนที่เป็นพื้นที่สูง พื้นที่ราบลอนลาด และที่ราบลุ่มน้ำ พื้นที่ในทางใต้ของในเขตอำเภอขุขันธ์ ภูสิงห์ ขุนหาญ กันทรลักษณ์ จะมีลักษณะเป็นที่สูงลาดชันจากทิศใต้ไปทางทิศเหนือ เนื่องจากทางทิศใต้เป็นแนวเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งทอดยาวในแนวตะวันตกไปตะวันออก โดยเริ่มจากช่องตะโก จังหวัดบุรีรัมย์ ไปทางทิศตะวันออก ผ่านจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ ไปสิ้นสุดที่อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลฯ รวมความยาวประมาณ ๕๔๕ กิโลเมตร เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับกัมพูชา เทือกเขายกสูงนี้เป็นแบบเขาอีโต้ มีหน้าผาสูงชันทางด้านใต้ลาดเอียงไปทางเหนือ เขตภูเขาที่มีความสูงประมาณ ๒๐๐- ๖๗๐ เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มียอดเขาสูงสุดคือยอดเขาพนมดงรักในเขตอำเภอขุนหาญสูงประมาณ ๖๗๐ เมตรจากระดับน้ำทะเล เทือกเขาดังกล่าวนี้ออกด้วยยาวจากจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ในเขตอำเภอภูสิงห์ ขุนหาญ กันทรลักษณ์ และไปสิ้นสุดที่จังหวัดอุบลราชธานี เป็นเหมือนกันพรมแดนระหว่างไทยกับกัมพูชา และเทือกเขาพนมดงรักนี้เป็นต้นกำเนิดของลำห้วยสำคัญหลายสาย ได้แก่ห้วยสำราญ ห้วยขะยุง ห้วยทา ห้วยเหนือ ห้วยทับทันแม่น้ำทุกสายนี้จะไหลสู่ลำน้ำมูลทางตอนเหนือของจังหวัด ลักษณะเทลาดจากทิศใต้ไปสู่ทิศเหนือนั้นช่วงแรกของการเทลาดจะมีลักษณะเป็นพื้นที่ลอนลาด คือ มีลักษณะเป็นเนินสูงสลับพื้นที่ราบ เขตพื้นที่ลักษณะดังกล่าวนี้คืออำเภอขุขันธ์ อำเภอโนนคูณ อำเภอเบญจลักษณ์ ตอนใต้ของอำเภอศรีรัตนะ ตอนใต้ของอำเภอไพรบึงและตอนใต้ของอำเภอปรังคัง ผ่านทางตอนเหนือของอำเภอเบญจลักษณ์ ทางตอนใต้ของอำเภอศรีรัตนะ บริเวณตำบลสระยาว ตำบลศรีแก้ว ตำบลพิงพวย พาดผ่านทางตอนใต้ของ

อำเภอไพรบึง ตอนเหนือของอำเภอขุขันธ์จนถึงตอนใต้ของอำเภอปรังคู้ จากพื้นที่จะกลายเป็นพื้นที่ลาดกลายเป็นลุ่มน้ำ ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ทางตอนเหนือของจังหวัดทั้งหมดตั้งแต่อำเภอรามิไศล อำเภออุทุมพรพิสัยและอำเภอเมืองจะติดกับแม่น้ำมูล ลำห้วยที่เป็นแหล่งน้ำสำคัญของชาวบ้านในเขตอำเภอขุขันธ์ ได้แก่

ห้วยสำราญ เป็นลำน้ำมีต้นน้ำอยู่ที่เทือกเขาพนมดงรัก เขตอำเภอภูสิงห์ ไหลผ่านอำเภอขุขันธ์ อำเภอปรังคู้ อำเภอวังหิน อำเภอเมือง และไหลสู่แม่น้ำมูลที่บ้านฝักขะอำเภอยางชุมน้อย

ห้วยเหนือ มีต้นน้ำอยู่ในเขตอำเภอขุขันธ์และไหลสู่ห้วยสำราญ

ห้วยแฮด มีต้นน้ำอยู่ที่ตำบลหล่มสักดี อำเภอขุขันธ์ ไหลผ่านอำเภอไพรบึง อำเภอเมืองศรีสะเกษ ไหลไปรวมกับห้วยสำราญในเขตอำเภอเมือง

ห้วยคล้า มีต้นน้ำอยู่เขตอำเภอขุขันธ์ ผ่านอำเภอวังหินแล้วไหลสู่ห้วยสำราญที่ตำบลหมากเจียบ

ลำน้ำต่าง ๆ ที่มีแหล่งต้นกำเนิดในเขตอำเภอขุขันธ์ทั้งห้วยเหนือ ห้วยแฮด ห้วยคล้า จะไหลไปรวมกับแม่น้ำสายสำคัญ คือ ห้วยสำราญ ก่อนที่ลำน้ำห้วยสำราญจะไหลไปรวมกับแม่น้ำมูลที่บ้านฝักขะ โดยแม่น้ำมูลนี้มีต้นกำเนิดในเขตจังหวัดนครราชสีมาไหลเข้าสู่จังหวัดศรีสะเกษ โดยผ่านอำเภอรามิไศล ซึ่งเป็นที่ไหลมาบรรจบของลำน้ำเลี้ยวซึ่งไหลมาจากจังหวัดมหาสารคาม และจังหวัดร้อยเอ็ด สถานที่ลำเลี้ยวตกหรือปากเลี้ยวอยู่ที่ห้วยดินเรียกกันว่าวังใหญ่ แล้วไหลผ่านเขตอำเภอรามิไศล อำเภออุทุมพรพิสัย อำเภอเมืองศรีสะเกษ อำเภอยางชุมน้อย อำเภอกันทรารมย์ แล้วไหลไปบรรจบแม่น้ำชีที่รอยต่อเขตจังหวัดศรีสะเกษและจังหวัดอุบลราชธานี พื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูลเป็นที่ราบลุ่มมีน้ำท่วมขังในฤดูฝน และมีแหล่งน้ำธรรมชาติเรียงรายตามริมฝั่งที่ลุ่มมีน้ำตลอดสาย บริเวณพื้นที่ศึกษาจัดเป็นที่ราบลุ่มห้วยสำราญ (สตึง) ซึ่งได้ไหลผ่านตำบลโสน ตำบลกันทรารมย์ ในบริเวณตำบลใจดี ตำบลศรีสะอาด ตำบลโคกเพชร ก่อนที่จะไปไหลผ่านไปยังอำเภอปรังคู้ ชาวบ้านในพื้นที่จะขุดคลองส่งน้ำขนาดเล็ก (ภาษาเขมรเรียกว่า“กำปิง”) จำนวนมาก เชื่อมต่อกับห้วยสำราญทั้งนี้เพื่อส่งน้ำไปยังพื้นที่ทำการเกษตรที่ไม่ได้อยู่ติดกับลำห้วยโดยรอบชุมชน ดังนั้นในพื้นที่ศึกษาจึงมีน้ำเพียงพอต่อการทำการเกษตรในทุกปี ประกอบกับปัจจุบันที่เทคโนโลยีได้เจริญก้าวหน้าซึ่งได้แพร่กระจายไปยังชุมชนอย่างทั่วถึง ชาวบ้านพยายามที่จะเพิ่มผลผลิตโดยพยายามปรับพื้นที่นาบางส่วนที่เป็นที่ดอนโดยการขนดินไปถมหมู่บ้านให้สูงขึ้น และใช้รถแทรกเตอร์ปรับพื้นที่นาให้เป็นพื้นที่ราบ ในช่วงฤดูทำนาพื้นที่ดังกล่าวจึงมีน้ำเพียงพอต่อการทำนาทั้งน้ำฝนและน้ำจากแม่น้ำห้วยสำราญ ชาวบ้านในพื้นที่จึงยังยึดอาชีพทำนาอย่างต่อเนื่อง และลำน้ำดังกล่าวได้เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติของชาวบ้านทั้งสัตว์น้ำและพืชผัก เป็นต้น อำเภอขุขันธ์มีอาณาบริเวณติดกับเขตต่าง ๆ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับอำเภอปรางค์กู่และอำเภอวังหิน

ทิศตะวันออก ติดกับอำเภอไพรบึง

ทิศใต้ ติดกับอำเภอขุนหาญและอำเภอภูสิงห์

ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอบัวเชด อำเภอสังขะ (จังหวัดสุรินทร์) และอำเภอปรางค์กู่

๓. การคมนาคมและระบบเศรษฐกิจ

ในอดีตเราไม่ทราบว่า การคมนาคมระหว่างชุมชนมีลักษณะอย่างไร หากแต่พบว่า ช่วงเวลาที่ปรากฏปราสาทหินตาเล็งนั้นเป็นช่วงที่ขอมเรืองอำนาจอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ซึ่งช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาจมีอิทธิพลขอมเป็นบริเวณกว้างทั้งพื้นที่ในเขตวัฒนธรรมขอม เทือกเขาพนมดงรักและพื้นที่อื่นในบริเวณภาคอีสานบางส่วน รวมถึงฝั่งราชอาณาจักรกัมพูชาซึ่งเป็นเจ้าของวัฒนธรรมหลัก ผู้คนในพื้นที่เหล่านี้คงมีความสัมพันธ์กับสังคมและเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง โดยเส้นทางที่ใช้สัญจรไปมาระหว่างเขตวัฒนธรรมขอมในเขตภาคอีสานและฝั่งขอมกลางนั้นเส้นทางแพร่อารยธรรมที่สำคัญอีกช่องทาง คือ เส้นทางราชมรรคา Royal Road หรือ“ถนนราชดำเนิน” ถนนดังกล่าวนี้เชื่อกันว่ามีมาตั้งแต่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ สมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑ จนถึงสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่ง ได้ทรงโปรดให้ปรับปรุงถนนหลวงเป็น ๕ สาย และให้จัดสร้างโรงพยาบาลที่เรียกว่า “อโรกยาสาลา” (Arogaya-sala) และอาคารเรือนพักหรือป้อมตรวจการระหว่างถนน เรียกว่า “บ้านมีไฟ” หรือ “ธรรมศาลา” (Dharmasala) ไว้ตามเส้นทาง ตามจารึกปราสาทพระขรรค์ระบุว่า มี “อโรกยาสาลา” ทั้งหมด ๑๐๒ แห่ง และบ้านมีไฟหรือ“ธรรมศาลา” จำนวน ๑๒๑ แห่งบนเส้นทาง ๕ สายที่ออกไปจากเมืองพระนครธม ซึ่งเส้นทางราชมรรคาสายเหนือ เริ่มต้นจากเมืองพระนครธม ขึ้นมาที่จุดตัดของลำน้ำหลายสาย ที่มีต้นน้ำมาจากเทือกเขาพนมดงรักก่อนไหลลงโดนเลสาบ (ทะเลสาบเขมร) ผ่านที่ราบกว้างใหญ่เข้าสู่ช่องจอม อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ มีธรรมศาลา “ตาเมื่อน” เป็นธรรมศาลาแรก เดินทางขึ้นเหนือไปสิ้นสุดที่เมืองวิมาปุระหรือปราสาทหินพิมาย มีการค้นพบธรรมศาลา ที่น่าจะตั้งอยู่ตามเส้นทางหลวงนี้ในประเทศไทยทั้งหมด ๘ แห่ง

ปัจจุบันช่องทางที่ใช้ข้ามไปมาเฉพาะในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษมีจำนวน ๔๑ ช่อง ที่สำคัญได้แก่ ช่องสะง่า ช่องเปรี๊ยะจำบ๊อก (ช่องบก) ช่องหัวเสา ในเขตอำเภอภูสิงห์ ช่องพลูชัยในเขตอำเภอขุนหาญ ช่องสะแงง (ช่องแปดหลัก) ช่องโดนเอาว์ ช่องบันไดหัก (เขาพระวิหาร) ช่องตาเฒ่า ช่องโพย ในเขตอำเภอกันทรลักษ์ เป็นต้น ส่วนช่องทางที่เป็นที่นิยมใช้ข้ามไปมาระหว่างพื้นที่ศึกษาในปัจจุบันคือ ช่องสะง่า เป็นช่องข้ามเทือกเขาพนมดงรักซึ่งเป็นเทือกเขากั้นพรมแดนระหว่างไทย - กัมพูชา เทือกเขาพนมดงรักนี้ภาษาเขมรเรียกว่า “พนม ดอง แรก” แปลเป็นภาษาไทยว่า “เทือกเขาไม้คาน” เป็นเทือกหินปูนอยู่ทางตอนใต้สุดของภาค ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ เส้นทางสายนี้ถูกเรียกว่า “เส้นทางสายลวด” ซึ่งชื่อนี้มาจากการที่เป็นเส้นทางสายโทรเลข ที่ใช้ติดต่อสื่อสารในช่วงที่เสียมเรียบ พระตะบองและศรีโสภณเคยเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทย บริเวณเมืองอัลลองเวงใกล้กับช่องสะง่าในอดีตเคยเป็นที่ตั้งของเขมรแดง จากการเปิดช่องทางข้ามแดนนั้นเองทำให้ผู้คนเขมรฝั่งไทย และกัมพูชาได้ไปมาหาสู่กันอีกครั้ง

การเดินทางเพื่อข้ามแดนไปยังฝั่งกัมพูชาของผู้คนในพื้นที่และเขตพื้นที่ใกล้เคียงนั้น เริ่มต้นการใช้เส้นทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๒๐ แยกขวาไปตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๔ ผ่านบ้านห้วยใต้ บ้านนกงู บ้านสี่แยกนาเจริญ แยกซ้ายไปตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๒๐๑ ถึงบ้านละลม ไปตามทางหลวงชนบทหมายเลข ศก. ๔๐๐๑ ผ่านบ้านห้วยตามอญ บ้านโคกชาติ บ้านไพรพัฒนา บ้านนาตำบล บ้านแซวไปร ไปตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๒๐๑ ผ่านเมืองใหม่ช่องสะง่า ไปสุดเส้นทาง ณ สถานที่จอดรถโดยสารประจำทางช่องสะง่า และยังมีเส้นทางอื่น ๆ เช่น ใช้เส้นทางชุมชน - บ้านโสน ใช้เส้นทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๒๐ แยกขวาไปตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๔ ผ่านบ้านห้วยใต้ บ้านนกงู ถึงบ้านสี่แยกนาเจริญ แยกขวาไปตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๒๐๑ ผ่านบ้านอวอย ไปสุดเส้นทาง ณ สถานที่จอดรถโดยสารประจำทางบ้านโสน เป็นต้น

ส่วนเส้นทางคมนาคมระหว่างพื้นที่ศึกษากับสยามนั้นปรากฏหลักฐานในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ กล่าวคือเมื่อสยามรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางแล้ว ทางความต้องการที่จะเข้าควบคุมพื้นที่ในดินแดนลุ่มน้ำมูลตอนล่างอย่างใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น จึงส่งข้าหลวงต่างพระองค์เข้ามาดูแล ทั้งนี้โดยใช้ ๒ เส้นทางสำคัญ คือ

๑. เดินทางจากกรุงเทพฯ ตามคลองแสนแสบ คลองบางขนาจนถึงปราจีนบุรี จากนั้นเดินทางบกไปยังรัฐประเทศ ศรีโสภณ (บันเตียเมียนจียในปัจจุบัน) สุรินทร์ ศรีสะเกษ และสิ้นสุดที่อุบลราชธานี เส้นทางดังกล่าวนี้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ใช้เดินทางไปยังหัวเมืองลาวกาว การเดินทางใช้ช้าง เกวียน โคต่าง และคนหาบหามจำนวนมาก ใช้เวลา ๒ เดือนกว่า (๗๗ วัน) เส้นทางดังกล่าวมีความยากลำบากแต่ก็เป็นที่ยินยอมเพราะปลอดภัยจากไข้ป่าและสามารถขนส่งภาระหนัก ๆ ได้

๒. เดินทางจากกรุงเทพฯ - สระบุรี ตามแม่น้ำเจ้าพระยา จากนั้นเดินเท้าผ่านเทือกเขาดงพญาเย็น ถึงนครราชสีมา (ไพฑูรย์ มีกุล, ๒๕๑๗, หน้า ๑๒๐) ระยะเวลาในการเดินทาง เฉพาะการเดินทางจากโคราชผ่านช่องตะโก กบินทรบุรี กรุงเทพฯ ใช้เวลาเดินทางด้วยเกวียน ๑๖ - ๒๗ วัน และการเดินทางจากโคราชไปอุบลราชธานีใช้เวลา ๑๒- ๒๒ วัน อุปสรรคสำคัญในการใช้เส้นทางนี้ เส้นทางนั้นเป็นหล่มโคลน ไม่มีสะพานต้องข้ามห้วย ข้ามลำธารต่าง ๆ บางครั้งต้องขึ้น

เขา บางช่วงต้องผ่านช่องเขาแคบมาก ที่สำคัญมีไข้ป่าชุกชุมและหากประสงค์จะเดินทางไปยังบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างก็ใช้ทางเกวียนจากนครราชสีมาไปยังท่าช้าง หลังจากนั้นก็สามารถเดินทางต่อด้วยเรือตามลำน้ำมูลมายังสุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี หรือสามารถเดินทางตามเส้นทางบกตามเส้นทางเกวียนซึ่งในแต่ละชุมชนจะมีเส้นทางเชื่อมต่อถึงกันได้อยู่แล้ว (ชอบ คีสวน โกล และคณะ, ๒๕๓๔, หน้า ๗๐)

การเดินทางของรัฐไปยังพื้นที่ศึกษาในช่วงต้นนั้นจึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก ต่อมาในยุคจักรวรรดินิยมตะวันตกอังกฤษและฝรั่งเศสพยายามเข้ามาแทรกแซงในบริเวณภาคอีสาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงหัวเมืองอีสานมีความยากลำบากในการที่จะเข้าไปดูแลควบคุม จึงโปรดให้สร้างทางรถไฟขึ้นครั้งแรกสาย กรุงเทพฯ - นครราชสีมา เปิดใช้เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ทำให้การเดินทางสะดวก รวดเร็ว ปลอดภัยและยังสามารถขนส่งสัมภาระได้จำนวนมาก การเดินทางไปยังพื้นที่ศึกษาจึงนิยมทางรถไฟเสร็จแล้วจึงต่อไปลุ่มน้ำมูลตอนล่างแล้วใช้ทางเกวียนจากนครราชสีมาไปยังท่าช้าง หลังจากนั้นก็สามารถเดินทางต่อด้วยเรือตามลำน้ำมูลมายังสุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี หรือสามารถเดินทางตามเส้นทางบกตามเส้นทางเกวียนซึ่งในแต่ละชุมชนจะมีเส้นทางเชื่อมต่อถึงกันได้อยู่แล้ว ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงได้ขยายเส้นทางรถไฟเพิ่มเติมจากนครราชสีมามุ่งไปทางอีสานตอนเหนือและอีสานทางตอนล่าง โดยมีเป้าหมายสำคัญ คือ

๑. เพื่อให้สามารถตั้งราชการ ควบคุม การปฏิบัติงานตลอดจนรักษาความสงบได้
๒. เพื่อให้ช่วงชิงอำนาจทางการเมืองกับฝรั่งเศสในหัวเมืองลาวและเขมรตะวันออกเพื่อไม่ให้ประโยชน์ด้านการค้ากับฝรั่งเศส
๓. เพื่อนำประเทศไปสู่ความเป็นนานาชาติ ทัดเทียมอารยประเทศ
๔. ช่วยลดปัญหาวิกฤตหลังเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ ๑ ช่วงปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งเกิดปัญหาการผลิตข้าวตกต่ำ
๕. เพื่อประสานประโยชน์ให้ประเทศ เช่น การศึกษา ถนนหนทางนอกและในกรุง การไปรษณีย์ การออมสิน การชลประทาน การสร้างสถานที่ทำการรัฐบาล (วิลาศ โภธิสาร, ๒๕๓๖, หน้า ๑๔๐)

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีปลายทางอยู่ที่จังหวัดอุบลราชธานี ปี พ.ศ. ๒๔๖๕ สร้างจากนครราชสีมาถึงท่าช้าง พ.ศ. ๒๔๖๘ สร้างจากท่าช้างถึงบุรีรัมย์ ต่อจากนั้นขยายเพิ่มเติมไปยังบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง คือ

๑. พ.ศ.๒๔๖๕ สร้างจากบุรีรัมย์ถึงสุรินทร์

๒. พ.ศ.๒๔๗๐ สร้างจากบุรีรัมย์ถึงสุรินทร์ถึงห้วยทับทัน

๓. พ.ศ.๒๔๗๑ สร้างจากห้วยทับทันถึงศรีสะเกษ

๔. พ.ศ.๒๔๗๓ ศรีสะเกษถึงอุบลราชธานี

ผลจากการขยายเส้นทางรถไฟทำให้ทางการสามารถเข้าถึงพื้นที่ได้สะดวกมากยิ่งขึ้น พร้อมกันนี้ทำให้พื้นที่ที่อยู่ห่างไกล มีโอกาสเข้าถึงความเจริญด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ดีการขยายเส้นทางรถไฟมายังลุ่มน้ำมูลตอนล่างนั้นได้นำเศรษฐกิจการค้ามาแพร่กระจายในพื้นที่ ทั้งนี้โดยมีคนจีนเป็นตัวกลางสำคัญ เบื้องต้นระบบการค้ามีความหนาแน่นอยู่เฉพาะจังหวัดนครราชสีมาซึ่งเป็นปลายทางของสถานีรถไฟ ครั้นต่อมาเมื่อมีการขยายเส้นทางรถไฟเพิ่มเติมคนจีนก็ได้อพยพไปตามเส้นทางรถไฟ ซึ่งก่อนนั้นในบริเวณอีสานตอนใต้พบคนจีนก่อนสมัยรัชกาลที่ ๓ บ้างแล้ว ไพฑูรย์ มีกุล เสนอว่า ในปี พ.ศ.๒๔๕๐ เจ้าพระยานครราชสีมาได้ตั้งชาวจีนคนหนึ่งเป็น “ขุนอินทรสมบัติ” เป็นเจ้าภาษีผูกขาดสุราในเขตเมืองนครราชสีมาและเมืองที่ขึ้นต่อนครราชสีมาทั้งหมด ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง ศรีเพ็ญ) ได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองตะวันออก (ชาวจีนได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ผูกขาดภาษีฝิ่นในเขตเมือง นครจำปาศักดิ์ สุรินทร์ ขุขันธ์ สังขะ อัดปือ และเมืองที่ขึ้นตรงต่อเมืองเหล่านี้)

ส่วนชุมพล แนวจำปา เสนอว่าปี พ.ศ.๒๔๒๓ มีชาวจีนซื้อต้นเชียว หู กุมเรือและสินค้าต่าง ๆ ขึ้นไปตั้งโรงค้าขาย ณ เมืองโคราช เมืองศรีสะเกษ อุบล ขุขันธ์ และตามหัวเมืองรายทางฝ่ายเหนือ บรรทุกสินค้าขึ้น ไป ณ กรุงเทพฯ ต้นเชียวยังแจ้งว่าบรรดาถูกหนี่ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองศรีสะเกษ อุบล ขุขันธ์ ได้ซื้อสินค้าและกู้เงินไปบ้าง เห็นยังค้างอยู่หลายคน ได้แจ้งอยู่ในบัญชีและกรรมกรรมนั้นแล้ว (วิลาศ โพบิสาร, ๒๕๕๑, หน้า ๑๗๒)

ต่อมาเมื่อรถไฟขยายเข้าถึงภาคอีสาน การคมนาคมสะดวกจึงทำให้มีจำนวนคนจีนเดินทางมายังบริเวณภาคอีสานจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยมีเป้าหมายหลักเพื่อการค้า ช่วงแรก ๆ ความหนาแน่นจะอยู่ในบริเวณนครราชสีมาซึ่งเป็นปลายทางของเส้นทางรถไฟ แต่ส่วนหนึ่งก็แทรกตัวเข้าไปยังจังหวัดใกล้เคียง เมื่อรถไฟขยายไปยังจังหวัดอื่นในสมัยต่อ ๆ มา คนจีนก็เดินทางตามเส้นทางรถไฟไปยังจังหวัดนั้น ๆ และได้ตั้งชุมชนการค้าในทุกจังหวัด

ชุมพล แนวจำปา เสนอว่าในมณฑลอุบลราชธานี (อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์) ในปี พ.ศ.๒๔๖๗ มีชาวจีน ๘๘๒ คน ชาวจีนเหล่านี้ประกอบอาชีพธุรกิจการค้าเป็นสำคัญ ในช่วงสร้างทางรถไฟได้ตั้งหลักปักฐานตามร้านค้าตามสถานีรถไฟ แล้วกระจายออกไปสู่อำเภอที่อยู่ห่างไกลจากสถานีรถไฟโดยพึ่งพิงกิจการใกล้ชิดกับทางราชการ มีการทำการค้าขายที่ส่งผลให้ชาวจีนมีประชากรเพิ่มขึ้นเช่นปี พ.ศ.๒๔๗๒ สร้างรถไฟถึงอุบลมีประชากรในมณฑล จำนวน ๑๓,๐๒๘

คน ตระกูลชาวจีนได้ดำเนินธุรกิจการค้าเพิ่มขึ้น ในจังหวัดศรีสะเกษมีตระกูลสีถวานิช สุวรรณศิริ หลาวทอง วิสมหมาย เกษชุมพล จรรยา สุทธิวงศ์ มหาสุวรรณชัย และเกียรติสุนันท์ ชาวจีนส่วนหนึ่ง ประกอบการรับซื้อสินค้าบริเวณริมทางรถไฟออกไปขายยังชาวบ้านชาวกูยและเขมร ปัจจุบันชาวจีนที่มีความสัมพันธ์กับการซื้อขายสินค้าสามารถปักหลักตั้งบ้านเรือนร้านค้าตามหมู่บ้านและสร้างความสัมพันธ์โดยการแต่งงานกับชาวบ้าน นับว่าเป็นหนทางหนึ่งที่ชาวจีนสามารถควบคุมกิจการได้ดียิ่งขึ้นโดยจะเข้าไปตั้งร้านค้าใกล้พื้นที่ศูนย์กลางของชุมชนเช่นวัด เพราะชาวบ้านมักไปทำบุญที่วัด นอกจากนี้ยังไปสร้างความสัมพันธ์กับผู้นำชาวบ้าน มีการสละสิ่งของเพื่อชุมชน เพื่อแสดงว่าเป็นคนบ้านเดียวกัน เป็นทางในการเปิดการค้า มีการซื้อสินค้าจากชุมชนไปขายในเมือง นำของในเมืองมาขายยังชุมชน คนจีนจึงถือว่าเป็นคนที่เปิดโลกทัศน์ให้ชาวบ้านได้สัมผัสรูปแบบการอุปโภคบริโภคสมัยใหม่ รวมถึงค่าของเงินตรา (วิลาศ โทธิสาร, ๒๕๓๖, หน้า ๑๗๓, ๑๘๗) ส่วนสินค้าที่เป็นที่นิยมในการนำมาจำหน่ายแก่ชาวบ้าน คือ สินค้าจากโรงงาน เช่น เสื้อผ้าเป็นที่นิยมเพราะมีราคาถูก คนจีนส่วนหนึ่งได้อพยพมาจากพนมเปญมาประกอบอาชีพค้าขายตั้งรกรากอยู่ในเมืองสุรินทร์ ศรีสะเกษ มีทายาทสืบกิจการมาตามลำดับได้กลายเป็นคนไทยเชื้อสายจีน

อย่างไรก็ตามช่วงแรกนั้นระบบเศรษฐกิจแบบการค้ายังจำกัดอยู่ในพื้นที่ที่รถไฟวิ่งผ่านเท่านั้น ซึ่งยังมีชุมชนอีกจำนวนมากที่ยังอยู่ห่างไกล แต่ด้วยวิธีการค้าขายของคนจีนที่มักจะแทรกตัวเข้าไปยังชุมชนอย่างต่อเนื่อง แม้หมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ห่างไกลชาวจีนก็แทรกตัวเข้าไปถึงในเขตพื้นที่ศึกษานั้นชาวจีนได้เดินทางมาจากเมืองขุขันธ์ นำน้ำตาล กะปิ เสื้อผ้า กาแฟ มาขาย ชาวบ้านที่อยากได้สินค้าสามารถซื้อโดยใช้เงิน และนำข้าวมาแลกโดยเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวผลผลิตจึงจะเก็บข้าว (วิธีการดังกล่าวเรียกว่าการตกข้าว) และการเข้ามาของคนจีนในชุมชนนั้น ช่วงแรกเข้ามาโดยขออาศัยอยู่กับชาวบ้าน บ้างขอเช่าบ้านอยู่ร่วมด้วยราคาไม่สูง สามารถเช่าอยู่ได้เป็นแรมปี บางคนขอซื้อที่ปลูกบ้าน แล้วเปิดร้านขายของ บ้างแต่งงานกับชาวบ้านในท้องถิ่นและมีลูกมีหลานตามมากลุ่มคนจีนที่เป็นที่รู้จักของคนในชุมชน เช่น แจ๊นแสงค์ เปิดร้านขายของ แจ็กฮอมีโรงสีข้าว (เสถียร สมร, สัมภาษณ์, ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๕๓)

ในพื้นที่เรียกคนจีนว่า “เจ๊น” และด้วยกลุ่มที่เข้ามานั้นมักจะทำการค้าขายของ ดังนั้นคนในพื้นที่มักเรียกร้านขายของว่า “เจ๊น” เช่นเดียวกับที่เรียกคนจีน เช่นประโยค “เติ้ว เจ๊น” หมายถึง “ไปร้านขายของ” และในขณะเดียวกันเมื่อคนจีนเข้ามาในชุมชนแล้วได้ส่งผลให้ผู้คนในพื้นที่ก็เริ่มเรียนรู้วิธีการค้าขาย เช่นกลุ่ม “เนือยรอย” (หมายถึงฮ้อย) กลุ่มหนึ่งคือกลุ่มนายกรินทร์ พร้อมพรรคพวกเดินทางด้วยเกวียนครั้งละ ๒๐ เล่ม ไปยังฝั่งประเทศกัมพูชาโดยใช้เส้นทางเชิง ออกพระตะบอง เพื่อไปหาปลา ร้า ปลาแห้ง มาขายให้คนจีน ซึ่งคนจีนจะรับซื้อต่อแล้วนำมาขายให้ผู้คนในชุมชน นอกจากนี้ชาวบ้านก็เริ่มค้าขายคือ การค้าข้าว สถานที่ที่กลุ่มชาติพันธุ์สามารถนำข้าวไปขายในบริเวณ

ใกล้ที่สุดคือ สถานีฮาเลย์ คือ สถานีห้วยทับทันและสถานีตำเฒ่า คือ อุทุมพร ซึ่งจะเดินทางโดย
เกวียนครั้งละสามวัน ขนข้าวได้ที่ละสามกระสอบปาน ขายครั้งหนึ่งได้ประมาณ ๓ ต้าลิง
(рін สมร, สัมภาษณ์, ๑๘ กันยายน ๒๕๕๓)

ดังนั้นช่วง ปี พ.ศ.๒๔๖๕ จึงเป็นช่วงที่ ชาวบ้านเริ่มสัมผัสกับเศรษฐกิจแบบการค้า โดยมี
กลุ่มคนจีนเป็นตัวแปรสำคัญในการนำระบบดังกล่าวเข้ามาแพร่กระจาย ความเข้มข้นมีมากขึ้นเมื่อ
สังคมไทยรับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติใช้ในปีพ.ศ.๒๕๐๔ โดยบริเวณหัวเมืองอีสาน
ทางการได้ให้ความสำคัญตั้งแต่เริ่มมีแผนฉบับแรก ทั้งนี้เนื่องจากมีปัจจัยเรื่องลัทธิคอมมิวนิสต์ได้
ขยายเข้ามา นอกจากนี้ยังมีปัจจัยเกี่ยวกับตัวจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งเป็นคนอีสานจึงต้องการที่จะ
พัฒนาบ้านเกิดของตน จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้กล่าวถึงแผนการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ว่า

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งทั้งในทาง
เศรษฐกิจ การเมืองและยุทธศาสตร์ สมควรที่จะได้รับการทำนุบำรุงให้มีความทัดเทียม
กับกับภาคอื่น ๆ ... เป็นภาคที่ยังขาดสิ่งสำคัญอย่างยิ่งอยู่ ๒ อย่าง คือ ทางคมนาคมยังไม่
เพียงพอและกันดารน้ำอยู่ทั่วไป... (กาญจนา วิสุทธิวัฒน์, ๒๕๕๐, หน้า ๗๖ อ้างอิงจาก
ยุทธนา หมั่นสาย, ๒๕๔๖, หน้า ๑๑๗)

ในช่วงแรกมีบางพื้นที่เท่านั้นที่รับการพัฒนา เช่น จังหวัดขอนแก่น และในระยะต่อมาจึง
ได้ครอบคลุมจังหวัดอื่น ๆ อย่างไรก็ดีการพัฒนาในช่วงดังกล่าวนี้ได้ส่งผลต่อให้เกิดการ
เปลี่ยนแปลงในบริเวณภาคอีสานอย่างรวดเร็วเนื่องจากการพัฒนาส่วนหนึ่งได้นั้นเรื่องการ
คมนาคม ที่สำคัญคือการสร้างถนนมิตรภาพต่อจากสระบุรีถึงหนองคาย นอกจากนี้แล้วได้สร้าง
ถนนสายอื่นเพิ่มเติมเพื่อเชื่อมต่อระหว่างจังหวัดการเดินทางจากส่วนกลางหรือกรุงเทพฯ ถึงพื้นที่ที่
ห่างไกลจึงมีความสะดวกมากยิ่งขึ้น

ปัจจุบันเส้นทางที่ใช้เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังพื้นที่ศึกษาสามารถเดินทางจาก
กรุงเทพมหานคร โดยทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๑ (ถนนพหลโยธิน) ถึงทางแยกเข้า (ถนน
มิตรภาพ) ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒ ที่กิโลเมตรที่ ๑๐๗ แล้วไปตามทางหลวงแผ่นดิน
หมายเลข ๒ ถึงจังหวัดนครราชสีมา แยกทางขวาเข้าทางหลวงหมายเลข ๒๒๖ (ทางหลวงที่มี
หมายเลขสามตัว หมายถึง ทางหลวงแผ่นดินสายรอง เชื่อมการจราจรระหว่างจังหวัดต่อจังหวัด)
ผ่านจังหวัดบุรีรัมย์และจังหวัดสุรินทร์จนถึงจังหวัดศรีสะเกษ รวมระยะทาง ๕๗๑ กิโลเมตร หรือ
เข้าทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๔ (ถนนโชคชัย-เดชอุดม และถนนสถลมารค) จากทางแยกต่าง
ระดับสี่กั้ว อำเภอสี่กั้ว จังหวัดนครราชสีมา - สะพานเสรีประชาธิปไตย อำเภอเมืองอุบลราชธานี

จังหวัดอุบลราชธานี (ทางหลวงที่มีหมายเลขสองตัว หมายถึง ทางหลวงแผ่นดินสายประธานตามภาคต่าง ๆ เชื่อมการจราจรระหว่างจังหวัดในภาค ปัจจุบันมีอยู่ ๑๖ สาย)

หากจะเดินทางเข้าจังหวัดศรีสะเกษแล้วต่ออำเภอขุขันธ์นั้น ทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๒๐ จากอำเภอขุขันธ์ - อำเภอเมืองศรีสะเกษ จังหวัดศรีสะเกษ เส้นทางดังกล่าวนี้สามารถแยกซ้ายเข้าตรังบ้านตารางสวย สาย ๒๑๖๗ ไปอำเภอปรารังค์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีทางหลวงชนบทที่เชื่อมต่อระหว่างในเขตตำบลปราสาท คือ ทางหลวงชนบท สร.๔๐๒๕ เป็นทางที่เชื่อมต่อไปยังเขตอำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ระยะทางประมาณ ๒๒ กิโลเมตร และถึงเขตตัวจังหวัดสุรินทร์ ๗๒ กิโลเมตร เส้นทางนี้เชื่อมกับ ทางหลวงชนบท สก.๔๐๔๗ เป็นเส้นทางที่เชื่อมไปยังเขตอำเภอขุขันธ์ และทางหลวง สก.๔๐๔๗ ดังกล่าวนี้ก็ไปเชื่อมกับทางหลวงชนบทสก.๒๐๐๒ ที่เป็นเส้นทางที่มุ่งไปยังเขตอำเภอปรารังค์ และไปเชื่อมกับเส้นทางหลักทางหลวงแผ่นดินหมายเลข ๒๑๖๗

ส่วนถนนภายในชุมชนก็ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง มีการพัฒนาจากถนนดินทรายเป็นถนนลูกรัง และพัฒนามาเป็นคอนกรีตตามลำดับ เส้นทางสามารถเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้าน และสามารถเชื่อมต่อกับเส้นทางหลักที่ใช้เดินทางระหว่างเมือง

ดังนั้นระบบการคมนาคมการสัญจรจึงเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่การขยายเส้นทางรถไฟมายังบริเวณภาคอีสาน ความเข้มข้นมีมากยิ่งขึ้นเมื่อสังคมไทยนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมาใช้ ซึ่งส่งผลให้เส้นทางคมนาคมมีความสะดวกรวดเร็ว และส่งผลให้ระบบทุนนิยมสามารถแพร่กระจายมายังพื้นที่ได้รวดเร็วขึ้น

อย่างไรก็ดีการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นในทุกพื้นที่พร้อมกัน เนื่องจากเป้าหมายของการพัฒนายังมีกรอบจำกัด บางชุมชนก็ได้รับการพัฒนาในระดับสูง ในขณะที่บางชุมชนก็ยังมีความล้าหลัง (สมคิด พรหมจ้อย, ๒๕๔๖, หน้า ๕๔) ตัวอย่าง เช่น การขยายพลังงานไฟฟ้าในปี พ.ศ.๒๕๐๕ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือโรงไฟฟ้าพลังน้ำอยู่ ๒ แห่งคือเขื่อนน้ำพุง (๒๕๐๘) เขื่อนอุบลรัตน์ (๒๕๐๙) สามารถจ่ายกระแสไฟฟ้าได้อย่างทั่วถึง ยกเว้นในเขต ภาคอีสานตอนใต้ได้แก่นบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี (กาญจนา วิสุทธิวัฒน์, ๒๕๕๐, หน้า ๑๑๖)

บัญชา แก้วส่อง และสุวิทย์ ชีรสาดัด (๒๕๓๔) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตพืชเศรษฐกิจกับภาวะหนี้สินในหมู่บ้านอีสาน :กรณีศึกษาบ้านทุ่งใหญ่ อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งเป็นพื้นที่อยู่ใกล้กับอำเภอขุขันธ์ ผลการศึกษาชี้ให้เห็นระบบการเปลี่ยนแปลงที่มีระบบทุนนิยมเข้ามาในปี พ.ศ.๒๕๒๕ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นช่วงดังกล่าวสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ศึกษา กล่าวคือช่วงดังกล่าวนี้ในพื้นที่ศึกษามีสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด ต่อมาได้ดำเนินการพัฒนาอื่นตามลำดับทั้งไฟฟ้า ประปา และการพัฒนาดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในเวลาต่อมา กล่าวคือเศรษฐกิจของชาวบ้านเริ่มไป

ผูกติดอยู่กับระบบทุนนิยมที่เน้นเทคโนโลยี ปัจจุบันแม้ว่าพื้นที่ในปัจจุบันยังคงยึดอาชีพทำนาซึ่งเป็นอาชีพดั้งเดิมของชุมชนเป็นหลักก็เริ่มนำพืชเศรษฐกิจเข้ามาปลูกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในช่วง ๑๐ ปีที่ผ่านมา พืชที่ได้รับความนิยมคือต้นยูคาลิปตัส ปอ มันสำปะหลัง และที่กำลังเป็นที่นิยมในพื้นที่ในปัจจุบันอย่างมากคือยางพารา พื้นที่นาที่เป็นที่ดอนบางแห่งที่เคยใช้ปลูกข้าวก็ปรับเปลี่ยนไปปลูกยางพาราแทน บริเวณบ้านที่เคยปล่อยว่างก็ปลูกยางพาราแซมรอบบ้าน

๔. ระบบการศึกษา

การศึกษาในชุมชนสามารถแบ่งเป็นสองรูปแบบ คือ รูปแบบดั้งเดิมของชุมชน กล่าวคือ การศึกษาที่มีวัดเป็นศูนย์กลาง มีรูปแบบการสอน ๒ รูปแบบ คือการเรียนในรูปแบบ การบวชเรียน หลักธรรมทางศาสนา เรียนคัมภีร์พระสูตร พระวินัยและปรมัตถ์ และนอก รูปแบบ คือ การสอนผู้คนโดยทั่วไปผ่านการเทศน์สั่งสอน อย่างไรก็ตามวัดที่เป็นศูนย์กลางชุมชนที่เก่าที่สุดในพื้นที่คือ วัดลุมพุก วัดดังกล่าวไม่ปรากฏปีที่สร้าง แต่ปรากฏปีที่บูรณะคือ ปี พ.ศ.๒๔๕๔ และวัดอีกแห่งหนึ่งคือวัดโคกโพธิ์ สร้างในปี พ.ศ.๒๔๖๐ ได้รับวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๘๒ วัดดังกล่าวเดิมชาวบ้านเรียกว่าวัดโคกเพราะตั้งอยู่บนเนินสูง ต่อมาเมื่อไฟไหม้ก็ได้ย้ายจากที่เดิมมาที่ตั้งที่บ้านโคกโพธิ์จึงมีชื่อว่า “วัดโคกโพธิ์”

ต่อมาเมื่อชุมชนได้ขยายออกเป็นบริเวณกว้าง มีหมู่บ้านใหม่ ๆ เกิดขึ้นอีกหลายแห่ง ส่งผลให้มีการสร้างวัดเพิ่มเติม ในเขตพื้นที่ศึกษาในปัจจุบันมีจำนวน ๗ วัด ได้แก่

๑. วัดโสภณวิหาร ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๑๐ บ้านลุมพุก ตำบลกันทรารมย์
๒. วัดโคกโพธิ์ ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๓ บ้านโคกโพธิ์ ตำบลกันทรารมย์
๓. วัดโคกสูง ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๔ บ้านโคกสูง ตำบลกันทรารมย์
๔. วัดจันทราปราสาท ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๑ บ้านปราสาท ตำบลปราสาท
๕. วัดบ่อทอง ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๗ บ้านบ่อทอง ตำบลปราสาท
๖. วัดศรีสะอาด ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๖ บ้านศรีสะอาด ตำบลศรีสะอาด
๗. วัดทุ่งบังอิ้งวิหาร ตั้งอยู่ในเขตหมู่ ๘ บ้านตะเคียนบังอิ้ง ตำบลศรีสะอาด

นอกจากนี้ยังมีสำนักสงฆ์อีก ๑ แห่ง คือ เขตหมู่ ๒ บ้านร่มภูมิร่มเย็น ตำบลศรีสะอาด (คณะสงฆ์อำเภออุษาคเนย์ จังหวัดศรีสะเกษ, ๒๕๕๔) ตั้งอยู่ในเขตภูมิร่มเย็น ตำบลศรีสะอาด

*วัด หมายถึง ที่ที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา, วิสุงคามสีมา หมายถึง เขตที่พระมหากษัตริย์พระราชทานแก่สงฆ์เพื่อใช้เป็นท้องที่สร้างโบสถ์ให้พระสงฆ์ใช้เป็นท้องที่ทำสังฆกรรม, สำนักสงฆ์ คือ วัดที่ยังไม่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา จึงไม่อาจมีอุโบสถได้

รูปแบบที่สองคือ การศึกษาในระบบ โรงเรียนไทย เมื่อหัวเมืองอีสานกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยาม รัฐต้องการให้หัวเมืองต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างทางชาติพันธุ์มีจิตสำนึกในความเป็นไทย ส่วนหนึ่งจึงใช้นโยบายการกระจายการศึกษาแบบใหม่เข้ามายังชุมชน กล่าวคือ ในราวปี พ.ศ.๒๔๔๑-๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการจัดการศึกษาหัวเมือง โดยให้อยู่ภายใต้การดำเนินงานของคณะสงฆ์และความอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทย ในขั้นแรก มีการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัด จัดส่งภิกษุสามเณรมาเรียนในกรุงเทพฯ เพื่อจะกลับไปเป็นครูสอน ได้มอบหน้าที่ให้พระสงฆ์เป็นผู้สอน เนื้อหาที่สอนนั้นไม่ต่างจากส่วนกลางเท่าใดนัก คือใช้มูลบทบรรพกิจและวาทินิติ มีการประชุมประจำปีของข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้มีมติมอบให้การศึกษาของหัวเมืองอีสานเป็นหน้าที่ของสงฆ์โดยมีกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นผู้บัญชาการ ด้วยการอุดหนุนและช่วยเหลือของกระทรวงมหาดไทย รัฐบาลกำหนดจุดมุ่งหมายไว้ ๒ อย่าง คือ เพื่อให้มีความประพฤติชอบและเพื่อให้เป็นผู้ประกอบการที่เป็นประโยชน์ต่อตนเองและประเทศชาติสืบไป มีพระสงฆ์ ครู เป็นผู้สอน แบ่งการศึกษาออกเป็น ๓ ระดับคือ

๑. ระดับมูลศึกษา ได้แก่โรงเรียน ก.ข นโม จัดสอนตามวัดต่าง ๆ และโรงเรียนเบื้องต้น หลักสูตร ๓ ปี เน้นเพียงอ่านออก เขียนได้ สามารถ บวก ลบ คูณ หาร เป็นหลักสูตรพื้นฐาน

๒. ระดับประถมศึกษาหรือเรียกว่าโรงเรียนไทยเบื้องต้นชั้นสูง ซึ่งส่วนใหญ่จะดำเนินการในหัวเมืองส่วนกลางเท่านั้น

๓. ระดับมัธยมศึกษาจัดให้มีโรงเรียนประจำมณฑลที่มีเมืองใหญ่ หรือสามารถตั้งโรงเรียนเองได้

พ.ศ.๒๔๔๕ รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองลักษณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ซึ่งได้กำหนดให้พระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรมีหน้าที่ทำนุบำรุงการศึกษาให้วัดด้วย ได้ประกาศตั้งพระราชคณะ เจ้าคณะมณฑลให้เป็นผู้อำนวยการมณฑล พระญาณรักจิตแห่งวัดสุปฏิหารามได้รับโปรดเกล้าฯ ดำรงตำแหน่งดังกล่าว ทำให้การศึกษาขยายไปยังหัวเมืองใกล้เคียงอย่างรวดเร็ว

อย่างไรก็ดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ได้เกิดกบฏผีบ้าผีบุญขึ้นในบริเวณภาคอีสานเป็นบริเวณกว้าง กล่าวคือ ในช่วงปีพ.ศ.๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ ชาวบ้านเชื่อคำทำนายของผู้กล่าวอ้างว่าเป็นผู้บุญเชื่อในคำพยากรณ์ คำเล่าลือ เช่น ก้อนกรวดจะกลายเป็นเงิน เป็นทอง ควายเขาผู้และหมูจะกลายเป็นยักษ์มากินสาวโสด เป็นต้น เหตุการณ์ครั้งนี้รัฐเชื่อว่ามีสาเหตุสำคัญมาจากการคัดค้านการศึกษาของชาวบ้าน ดังพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิศาสตร์ทศพิศไชยครั้งเมื่อเป็นข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการปราบปรามขบถผีบุญได้รายงานไว้ว่า

...ถ้าได้รับจัดตั้งโรงเรียนขึ้นเสียได้ตลอดทั่วถึงกันแล้ว ราษฎรได้พากันศึกษา วิชาการ หนังสือเจริญขึ้นเมื่อใด การบ้านการเมืองก็จะเจริญตาม แลราษฎรคงจะไม่หลงเชื่อในสิ่งที่ผิด...เพราะวิชาการหนังสือเป็นสิ่งที่ก่อเกิดแห่งการตรึกตรอง ความรู้จักประมาณการ นักเลขาของราษฎรพื้นเมืองที่รู้หนังสือ...(ไพฑูรย์ มีกุลศล, ๒๕๑๗, หน้า ๑๑๒)

ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้รัฐพยายามกระจายการศึกษามายังหัวเมืองอีสานเร็วขึ้น แต่เบื้องต้นการศึกษาด้วยระบบดังกล่าวยังมีข้อจำกัดคือยังไม่สามารถกระจายได้ทั่วถึงทุกที่ เนื่องจากประสบปัญหาการคมนาคมซึ่งมีความยากลำบาก มีเฉพาะเมืองใหญ่ๆ เท่านั้นที่สามารถขยายโรงเรียนได้

ปี พ.ศ.๒๔๖๔ มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการประถมศึกษา โดยบังคับให้เด็กชาย หญิงอายุตั้งแต่ ๗ ปี ถึง ๑๔ ปี ต้องเข้าเรียนในโรงเรียนประถมศึกษาและข้อบังคับอื่น ๆ แต่ประกาศดังกล่าวก็ประกาศใช้เฉพาะอำเภอหรือตำบลที่เหมาะสม ซึ่งต้องคำนึงถึงสถานที่เรียนต้องเพียงพอ กับจำนวนเด็ก มีครูเพียงพอ และสามารถเก็บเงินบำรุงการศึกษาสำหรับท้องถิ่นนั้นได้ เป็นต้น จนกระทั่งปี พ.ศ.๒๔๖๖ จึงเกิดโรงเรียนไทยแห่งแรกของชุมชนคือ “โรงเรียนประชาบาลตำบลกันทรารมย์ ๑” ตั้งขึ้นในปี พ.ศ.๒๔๖๖ โดยขึ้นต่ออำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ อำมาตย์มนตรี พระอธิการสังขะเขต (แดง สุคันธรัตน์) นายอำเภอสังขะ เป็นผู้จัดตั้งโรงเรียนเมื่อ วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๖๖ โดยใช้ศาลาวัดบ้านลุมพุกเป็นสถานที่จัดการเรียนการสอน มีนายปาด พิมพจันทร์ เป็นครูใหญ่คนแรก มีการจัดการเรียนการสอนจากชั้นประถมปีที่ ๑ ถึงชั้นประถมปีที่ ๔ (วิกิพีเดีย, ๒๕๕๓)

ครั้นต่อมาเมื่อวัด โลกถูกไฟไหม้ก็ได้ย้ายไปตั้งบ้านโคกโพธิ์ โรงเรียนบ้านลุมพุกที่ตั้งอยู่ในบริเวณโรงกลั่นวัดบ้านลุมพุกจึงย้ายไปตั้งที่วัดโลกเก่า ปัจจุบันคือโรงเรียนกันทรารมย์

อย่างไรก็ดีการตั้งโรงเรียนไทยช่วงดังกล่าวยังกระจายไม่ทั่วถึง มีหมู่บ้านบางแห่งเท่านั้นที่สามารถเรียนได้ ต่อมาในปี พ.ศ.๒๔๗๕ เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่เรียกว่า “ยุคอุดมการณ์ ๖ ประการของคณะราษฎร” (ช่วง พ.ศ.๒๔๗๕- ๒๔๙๐) โดยอุดมการณ์ข้อที่ ๖ นั้น ระบุไว้ว่าจะต้องให้การศึกษาเต็มทีกับราษฎร โดยรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามปี พ.ศ.๒๔๗๕ ในมาตราที่ ๖๕ ว่าด้วยเงื่อนไขเกี่ยวกับสิทธิของราษฎรในการเลือกตั้งมีความเกี่ยวข้องกับระดับการศึกษาของประชาชนด้วย ดังนั้นคณะราษฎรจึงเร่งจัดการศึกษาให้กับราษฎรอย่างทั่วถึงเท่าที่จะทำได้ ที่สำคัญคือมุ่งให้เด็กหญิงมีสิทธิเสมอภาคเท่ากับเด็กชาย และมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาทั่วราชอาณาจักรทุกตำบลใน (ณรงค์ พ่วงพิศ, ม.ป.ป., หน้า ๙- ๑๑)

สมัยที่จอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้สร้างกระแสนิยมขึ้นด้วยการประกาศ รัฐนิยมฉบับต่าง ๆ ซึ่งในฉบับที่ ๙ ว่าด้วยเรื่อง “ภาษาและหนังสือไทยกับหน้าที่พลเมืองดี” มีสาระ

เช่น คนไทยต้องยกย่อง เคารพและนับถือภาษาไทย และรู้สึกเป็นเกียรติในการพูด หรือใช้ภาษาไทย
ชนชาติไทยจะต้องถือว่า หน้าที่ของพลเมืองที่ดี ประการที่หนึ่ง คือ ศึกษาให้รู้หนังสือไทยอันเป็น
ภาษาของชาติ อย่างน้อยให้อ่านออกเขียนได้ ประการที่สองชนชาติไทยจะต้องถือเป็นหน้าที่สำคัญ
ในการช่วยเหลือสนับสนุน แนะนำชักชวนให้ พลเมืองที่ยังไม่รู้ภาษาไทย หรือยังไม่รู้หนังสือไทย
หรือให้รู้หนังสือไทยจนอ่านออกเขียนได้ เป็นต้น (ณรงค์ พ่วงพิศ, ๒๕๔๕, หน้า ๓๒- ๓๓).

ช่วงเวลาดังกล่าวชุมชนได้สร้างโรงเรียนเพิ่มเติมอีกหลายแห่ง คือ

๑. โรงเรียนประชาบาลตำบลกันทรารมย์ ๒ ตั้งขึ้นเมื่อ วันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ.๒๔๗๗
หรือปัจจุบันโรงเรียนบ้านปราสาท

๒. โรงเรียนบ้าน โคกสูง ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๘๒

๓. โรงเรียนประชาบาลกันทรารมย์ ๔ ตั้งเมื่อวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๓ เปิดสอน
ในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑ ถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ มีนักเรียนทั้งหมด ๖๗ คน โดยได้ย้าย
นักเรียนมาจากโรงเรียนประชาบาลกันทรารมย์ ๑ (วัดโคก) และรับนักเรียนจากบ้านสะอาก
บ้านโพธิ์ศรี บ้านสมใจ (โรงเรียนศรีสะอาดวิทยาคม, ๒๕๕๔) ปัจจุบันคือโรงเรียนบ้านสะอาก
หรือโรงเรียนศรีสะอาดวิทยาคม

๔. โรงเรียนบ้านตะเคียนบังอิง ตั้งขึ้นเมื่อ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๖

ต่อมาเมื่อสังคมไทยมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมใช้ ก็จัดให้มีนโยบายการศึกษาให้
เยาวชนของชาติได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง และให้มีมาตรฐานสูงขึ้น คือ ปรับปรุงขยายการศึกษา
ชั้นประถมศึกษาตอนต้นให้ทั่วถึง (ป.๑- ๔) และจัดให้การศึกษาภาคบังคับจาก ๔ ปี เป็น ๗ ปี
ทั่วประเทศ และขยายการศึกษาระดับกลางทั้งสายสามัญและอาชีวศึกษาให้เข้มแข็ง
(กาญจนา วิสุทธิวัฒน์, ๒๕๕๐, หน้า ๗๕) ผลจากการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจได้ส่งผลให้การศึกษา
ภาคบังคับมีผลมากยิ่งขึ้น ดังจะพบว่าชาวบ้านที่เกิดในช่วงปี พ.ศ.๒๕๐๐ เป็นต้นมานั้นได้รับ
การศึกษาไทยอย่างทั่วถึง

ปัจจุบันในพื้นที่นอกจากจะมีโรงเรียนระดับประถมศึกษาแล้ว ยังมีโรงเรียนระดับ
มัธยมศึกษา เช่น

๑. โรงเรียนบ้านกันทรารมย์ เป็นโรงเรียนขยายโอกาสแห่งแรกในชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์
เขมรปัจจุบันขยายโอกาสถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖

๒. โรงเรียนบ้านศรีสะอาดวิทยาคม ขยายโอกาสถึงชั้นมัธยมปีที่ ๓

๓. โรงเรียนบ้านปราสาท ขยายโอกาสถึงชั้นมัธยมปีที่ ๓

นอกจากนี้แล้วยังมีโรงเรียนขนาดใหญ่ที่เด็กนักเรียนสามารถเลือกเรียนในระดับมัธยม ได้ตามกำลัง
ความสามารถคือโรงเรียนชุมชน โรงเรียนชุมชนราษฎร์บำรุง เป็นต้น

จากการศึกษาระดับการศึกษาของประชาชนในพื้นที่สามารถจัดระดับการศึกษาเป็น ๕ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มที่ไม่ได้เรียนหนังสือมีอายุตั้งแต่ ๘๐ ปี ขึ้นไป
๒. กลุ่มที่จบระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ พบกลุ่มชาวบ้านที่มีอายุ ๕๐ ปี ขึ้นไป
๓. กลุ่มที่จบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ ๖ พบตั้งแต่อายุ ๓๕ ปีขึ้นไป
๔. กลุ่มที่จบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ และ ๖ พบจำนวนมาก มักเป็นป็นรุ่นปัจจุบัน
๕. ระดับชั้นปริญญาตรีเป็นเคิกรุ่นใหม่ พบจำนวนน้อย
๕. ลักษณะทางสังคม

ภาคอีสานซึ่งนับเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ปัจจุบันพบการตั้งถิ่นฐานของ ๔ กลุ่มวัฒนธรรม คือ ๑. ไทยอีสาน ๒. เขมร ๓. กวย ๔. อื่น ๆ อย่างไรก็ตามก็เป็นที่น่าสังเกตว่าภาคอีสานนั้นมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลายอาศัยปะปนกันนั้น คือ ปัจจัยด้านสงคราม ซึ่งเดิมในการทำสงครามนอกจากเพื่อแย่งชิงทรัพยากรแล้ว ส่วนหนึ่งต้องการผู้คน ดังจะพบว่าหลังการทำสงครามแต่ละครั้งจะมีการกวาดต้อนผู้คนมาอยู่ฝั่งอาณาจักรของตน เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ หลังจากที่ปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ลง (พ.ศ. ๒๓๖๕) ได้มีนโยบายทำลายเมืองให้สิ้นซาก และยังได้กวาดต้อนผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาอยู่ในบริเวณฝั่งขวาจำนวนมาก

ปัจจัยเกี่ยวกับภัยธรรมชาติโดยเฉพาะภัยแล้ง กล่าวคือ เมื่อพื้นที่เกิดภัยแล้งชาวบ้านมักจะอพยพหาที่ตั้งฐานเพื่อหาที่ทำกินใหม่ เช่น ในเขตบ้านปราสาทที่เหลื่อมสมัยเชียงชันได้เกิดภัยแล้งจึงอพยพผู้คนจากบริเวณบ้านปราสาทที่เหลื่อมลงมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณบ้านแตระเมืองขุขันธ์ในปัจจุบัน

ด้วยปัจจัยดังกล่าวเบื้องต้นทั้งการสงคราม และภัยธรรมชาติให้ชุมชนในบริเวณภาคอีสานมีชาติพันธุ์หลากหลายปะปนกัน เขตอำเภอขุขันธ์ซึ่งพบว่ามีตั้งถิ่นฐานปะปนกันทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ ไทย-ลาว ชาติพันธุ์กวย และชาติพันธุ์เขมร ซึ่งกลุ่มชาติพันธุ์เขมร คือ กลุ่มที่เป็นชาติพันธุ์ดั้งเดิมของพื้นที่ซึ่งได้รับอิทธิพลขอมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ กลุ่มชาติพันธุ์กวยปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายซึ่งปรากฏเขมรป่าดงในราวปี พ.ศ. ๒๓๐๓ กลุ่มชาติพันธุ์กวยปัจจุบันอาศัยหนาแน่นในเขตตำบลจะกง และกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว พบหลักฐานการโยกย้ายเข้ามาในช่วงสมัยกรุงธนบุรี

อย่างไรก็ดีในเขตพื้นที่ศึกษานี้กลุ่มประชาชนส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์เขมรสืบวัฒนธรรมเขมร และสืบเนื่องจากพื้นที่มีอาณาเขตติดต่อกับกลุ่มชาติพันธุ์ลาว คือ เขตบ้านศรีสมบูรณ์ ตำบลศรีสะอาด มีอาณาเขตติดกับบ้านโพธิ์ศรี ตำบลโพธิ์ศรี อำเภอปรังคัง เขต

บ้านลุมพุก มีอาณาเขตติดต่อกับเขตตำบลโสน เป็นต้น จึงส่งผลให้พื้นที่ศึกษาซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เขมรมีความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจกับกลุ่มต่างชาติพันธุ์ที่อยู่ใกล้เคียง ดังนั้นจึงก่อให้เกิดการหุบยืมทางวัฒนธรรม และบางครั้งจึงก่อให้เกิดความไม่เข้าใจภาษาดังจะพบในนิทานท้องถิ่น ดัง วลีรัตน์ มั่นทูลราช (๒๕๔๗) ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์นิทานพื้นบ้านเขมรถิ่น ตำบลศรีสะเกษ อำเภوخันธุ์ จังหวัดศรีสะเกษ พบนิทานล้อเลียนเรื่องความไม่เข้าใจภาษาไทยอีสานของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร เรื่อง “จับปลา” กล่าวถึงคนลาวได้เข้าจับปลาในตมของชาวบ้านเขมรซึ่งทำให้ข้าวเสียหาย เจ้าของตมซึ่งเป็นคนเขมรจึงไปต่อว่าคนลาว พอไปถึงบ้านคนลาวจึงบอกคนลาวว่า “กินข้าวหรือยัง” พูดแล้วก็กลับบ้านเพราะคิดว่าตัวเองได้ต่อว่าคนลาวไปแล้ว เรื่อง “ตามควาย” ชาวบ้านเขมรช่วยกันตามหาควายที่หายไป เมื่อผ่านตมของคนลาวซึ่งได้ปลุกผักกาดจึงอยากได้ แต่ก็เถียงกันว่าใครจะเป็นคนไปซื้อเนื่องจากพูดภาษาลาวไม่ค่อยได้ สุดท้ายจึงให้คนที่ไม่รู้ภาษาลาวเลยเป็นคนไปซื้อ ก็ต้องประโยชน์ไปว่า “ซื้อผักกาดๆ” พอเดินไปสะดุดคันนา จึงลืมประโยชน์ที่ท้องไป พอไปถึงจึงบอกคนลาวว่า “ซื้อผ้าขาด” เป็นต้น